

Hoe kan het in Nederland (nog) beter?

Groepsinterviews in april 2020 in het kader van het
Continu Onderzoek Burgerperspectieven door het
Sociaal en Cultureel Planbureau

Utrecht, juni 2020
Kessels & Smit, *The Learning Company*

Dr. J. Kabalt
Dr. S. Tjepkema

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	3
2. Onderzoeksopzet.....	6
2.1 Onderzoeksvragen en deelnemers.....	6
2.2 Opbouw van de interviews.....	7
2.3 Analyse en verwerking van de gegevens.....	10
3. Nederland op zijn best	11
3.1 Mooie voorbeelden.....	11
3.2 Elementen die mensen waarderen	13
3.3 Oorzaken of bevorderende factoren.....	18
4. Toekomststromen	20
4.1 Ingrediënten uit de toekomstdroom.....	20
4.2 Leren van de huidige situatie	27
5. Scenario's voor de toekomst.....	29
6. Eerste stappen op weg naar een (nog) beter Nederland.....	38
6.1 Hoe wordt het beter?.....	38
6.2 Wie is aan zet?	40
7. Procesobservaties.....	43
8. Analyse: hoe kan het volgens de deelnemers (dus) (nog) beter?	46
9. Conclusies.....	52
Literatuur	55
Bijlage 1: Gespreksopzet.....	56
Bijlage 2: Slides die zijn gebruikt bij de groepsinterviews	59

1. Inleiding

Sinds 2008 voert het Sociaal en Cultureel Planbureau het Continu Onderzoek Burgerperspectieven uit. Dit heeft tot doel telkens een beeld te geven van de veranderingen en constanten in de persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen in Nederland. Ieder kwartaal wordt een stand van zaken-rapportage gepubliceerd, deze komt altijd tot stand op basis van een combinatie van onderzoeksmethoden.

Aanleiding en doel

Voor het kwartaalbericht Zomer 2020 maakt het SCP onder meer gebruik van een enquête en een online research community. Om aanvullende informatie te verzamelen, specifiek gericht op de vraag hoe het volgens mensen in Nederland in de toekomst nog beter kan, heeft het SCP ons gevraagd groepsinterviews te houden. Dit rapport bevat het verslag hier van. De onderzoekers van het SCP, prof. dr. Paul Dekker en dr. Josje den Ridder, gebruiken het als aanvulling op de andere onderzoeksresultaten om het COB-rapport te schrijven.

Appreciative Inquiry

Het is in de ervaring van het SCP niet altijd eenvoudig om de wensen van burgers ten aanzien van de toekomst te achterhalen. Mensen vinden het vaak gemakkelijker om aan te geven wat *niet* goed gaat dan om nieuwe ideeën voor te stellen over wat zij *wel* willen. Appreciative Inquiry is een manier van bevragen die er specifiek op is gericht om wensen en dromen van mensen naar boven te halen. Op basis van die insteek hebben we daarom een onderzoeksaanpak ontworpen.

Een bijzonder moment in de tijd

Bij de planning van het onderzoek hadden we niet kunnen voorzien hoe de actuele ontwikkelingen in de samenleving dit zouden beïnvloeden. De gesprekken vonden plaats in de vijfde week van de 'intelligente lockdown' om het coronavirus te bestrijden. Dat betekende onder meer dat we de aanpak moest aanpassen naar online groepsinterviews en dat de gesprekken qua inhoud een unieke momentopname zijn geworden van de belevingswereld, dromen en ervaringen van Nederlanders in deze crisistijd. Elk kwalitatief onderzoek wordt beïnvloed door de tijdgeest maar zeker dit rapport kan niet gelezen en begrepen worden zonder rekening te houden met deze unieke omstandigheden. In het rapport zelf verwijzen we daarom ook veelvuldig naar de coronacrisis en de daarbij behorende maatregelen. Figuur 1.1 bevat ter illustratie een krantenartikel dat een impressie geeft van de situatie in de week van de interviews.

In dit rapport: leeswijzer

Het verslag bevat een uitgebreide beschrijving van de bevindingen uit de vier groepsinterviews die we hebben uitgevoerd. We starten met een beschrijving van de onderzoeksopzet en uitvoering. Daarna bekijken we wat gespreksdeelnemers waarderen aan Nederland in de huidige coronacrisis. Wat zijn momenten waarop Nederland volgens hen op zijn best was? Vervolgens kijken we naar de

toekomstdromen van gespreksdeelnemers voor Nederland. Hoe ziet de ideale toekomst na corona er wat hen betreft uit? Daarna zoomen we in op vier verschillende scenario's voor Nederland die door het SCP zijn geformuleerd. Welke scenario's spreken mensen het meest aan? En tenslotte kijken we naar de eerste stappen die mensen voor zich zien om richting die gewenste toekomst te bewegen. Naast een weergave van de resultaten van de interviews delen we enkele observaties over de manier *waarop* er met elkaar gesproken werd en reflecteren we op het antwoord op de hoofdvraag. Tot slot vatten we de belangrijkste conclusies samen. In de bijlagen zijn de interviewopzet en de gebruikte slides te vinden.

Omdat het SCP dit rapport gebruikt als grondstof voor een groter onderzoeksrapport blijven we dicht bij de oorspronkelijke data. Dit betekent dat we bijvoorbeeld veel citaten van gespreksdeelnemers gebruiken, wat de leesbaarheid van het rapport als op zichzelf staand document wellicht beïnvloedt.

Tot slot

We vonden het een bijzondere ervaring om in deze periode met willekeurige mensen uit het land te kunnen spreken over hoe ze deze tijd ervaren en waar ze van dromen voor de toekomst. De openhartigheid en het enthousiasme waarmee mensen op deze uitnodiging in gingen lieten ons merken dat dat ook voor hen het geval was. Ook het schrijven van het rapport hebben we met veel plezier gedaan. We hopen dat u het met interesse leest.

Utrecht, juni 2020
Joeri Kabalt en Saskia Tjepkema

Het corona nieuws van zondag 12 april: bijlezen in één minuut

De stroom aan nieuwsberichten over het corona virus is amper bij te benen. In dit artikel brengen we het belangrijkste nieuws van vandaag in een kort overzicht.

Minder doden

Het aantal mensen dat de afgelopen 24 uur aan corona is overleden is uitgekomen op 94. Voor het eerst in twaalf dagen zijn er minder dan honderd mensen overleden. Gisteren waren het er nog 132.

Uit de laatste cijfers van het RIVM blijkt dat het totale aantal corona doden uitkomt op 2.737. Er kwamen 196 nieuwe patiënten in het ziekenhuis bij. In totaal zijn er nu 8.582 mensen opgenomen (geweest).

Minder patiënten op intensive care

Het aantal coronapatiënten op de intensive care is, na de lichte stijging van gisteren, weer gedaald. Op dit moment liggen er 1.358 mensen op de ic's, 33 minder dan zaterdag.

Voorzitter Ernst Kuipers van het Landelijk Netwerk Acute Zorg spreekt van een stabiele situatie vergeleken met een week geleden. Er is voldoende capaciteit. "De regio's bereiden zich intussen in onderlinge afstemming voor op het hervatten van de reguliere zorg, te beginnen met de meest urgente zorgvraag."

Boris Johnson uit ziekenhuis

De Britse premier Boris Johnson is vandaag ontslagen uit het ziekenhuis. In een speciale paastoespraak complimenteert de premier uitgebreid de Britse gezondheidsdienst NHS. "De NHS heeft mijn leven gered. Geen twijfel mogelijk." (...)

AD-drone over Den Haag

Ondanks de afstand die van elkaar moet worden genomen blijft Den Haag een hechte stad. Dat bewijzen deze prachtige beelden die de AD-drone boven de hofstad heeft geschoten. Van de gepassioneerde ADO-fans tot het zwoegende personeel van het Haga Ziekenhuis en de inspirerende rockers van DI-RECT, de stad liet zich van haar beste kant zien.

Drukte in Bollenstreek

Ondanks de oproep thuis te blijven trokken vandaag - net als gisteren - vele toeristen en dagjesmensen richting de bloeiende bloemenvelden in de Bollenstreek. Het is er 'opnieuw veel te druk,' zo lieten de gemeenten Hillegom, Lisse en Teylingen weten via de sociale mediakanalen.

Sommige mensen stoppen met de auto, maken een foto en proberen rond te lopen in de velden, aldus burgemeester Spruit van de gemeente Lisse. "Sommige mensen doen alsof er niets aan de hand is, heel vervelend."

Geen publiek bij dodenherdenking de Dam

Bij de Nationale Herdenking op de Dam op 4 mei in Amsterdam zijn dit jaar vanwege de maatregelen tegen de verspreiding van het coronavirus alleen koning Willem-Alexander, koningin Máxima, premier Mark Rutte, burgemeester Femke Halsema van Amsterdam en voorzitter Gerdi Verbeet van het Nationaal Comité 4 en 5 mei aanwezig. Zij blijven op afstand van elkaar. Dat meldt het Nationaal Comité vandaag. (...)

Nederland kent geen lockdown maar wel corona maatregelen die gelden tot en met 28 april.

Figuur 1.1 Illustratie van het nieuws in de periode van de interviews, aan de hand van een overzichtsartikel uit het AD van 12 april 2020 (bron: Algemeen Dagblad)

2. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk lichten we kort de aanpak van het onderzoek toe aan de hand van de gebruikte onderzoeksvragen, de (selectie van de) gespreksdeelnemers, de gespreksopzet en de analyse van de gegevens.

2.1 Onderzoeksvragen en deelnemers

Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van het onderzoek was: ‘hoe kan het volgens Nederlandse burgers in Nederland in de toekomst (nog) beter?’ Deze is mede ingegeven door de constatering van de SCP-onderzoekers dat Nederlanders in vergelijking met andere volkeren in de EU tevreden zijn over hun eigen leven en tamelijk positief over de maatschappij en de politiek. Met die uitgangspositie vinden mensen het niet altijd makkelijk om aan te geven wat er dan nog beter kan. Dat zit immers niet altijd (alleen) in het aanpakken van wat er nog niet goed is...

Daarom was het doel van dit onderzoek er achter te komen wat de verlangens en wensen van Nederlanders zijn als het gaat over de toekomst van het land. Waar dromen ze van? Welke beelden van de toekomst vinden ze aantrekkelijk? Om ook aanknopingspunten te ontdekken voor de beleidsmakers was het belangrijk om verder door te vragen op wat er volgens de deelnemers nodig is om die toekomst te bereiken.

Al met al formuleerden we drie onderzoeksvragen:

1. Wat ziet men op dit moment als mooie voorbeelden van wat er goed gaat in Nederland? Wat spreekt mensen daarin aan? En wat zegt dat over wat ze waarderen?
2. Waar dromen ze (dus) van? Welke gewenste toekomst heeft men voor ogen?
3. Wat ziet men als eerste stappen richting die gewenste toekomst (en wie is daar in aan zet)?

Gespreksdeelnemers

In totaal hebben er in de week van 13 april 2020 vier groepsinterviews plaatsgevonden, telkens online (videobellen via Zoom) in verband met de op dat moment geldende regelgeving rondom de bestrijding van het coronavirus. In de eerste drie gesprekken deden telkens de vier beoogde respondenten mee. In het vierde gesprek deden er slechts twee respondenten mee (we hadden telkens een reserve-deelnemer maar in het laatste gesprek kwam die niet opdagen). In totaal deden er daarom veertien respondenten mee aan dit onderzoek.

De respondenten zijn benaderd door het bureau CG Research met het oog op een zo representatief mogelijke vertegenwoordiging van de Nederlandse bevolking gelet op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

In het onderstaande schema zijn de aantallen en belangrijkste persoonskenmerken van de gespreksdeelnemers te vinden, als het gaat om:

- geslacht: man of vrouw
- leeftijd: onderverdeeld in drie categorieën (18 - 30 jaar, 31 - 60 jaar, ouder dan 60 jaar)
- opleidingsniveau: laag (basisonderwijs, vmbo/mavo), middel (mbo, havo), hoog (vwo, hbo, wo)

	Gesprek 1	Gesprek 2	Gesprek 3	Gesprek	Totaal
Aantallen					
	4	4	4	2	14
Geslacht					
Man	1	1	2	2	6
Vrouw	3	3	2	0	8
Leeftijd					
18 - 30 jaar	2	2	1	0	5
31 - 60 jaar	1	1	2	2	6
> 60	1	1	1	0	3
Opleidingsniveau					
Lager opgeleid (L)	1	2	1	0	4
Middel opgeleid (M)	1	2	2	0	5
Hoog opgeleid (H)	2	0	1	2	5

Tabel 2.1 Overzicht van respondenten en belangrijke kenmerken

2.2 Opbouw van de interviews

Appreciative Inquiry als vertrekpunt

De opzet van het gesprek is gebaseerd op Appreciative Inquiry principes (Cooperrider & Srivastva, 1987; Tjepkema, Verheijen & Kabalt, 2016). Deze methodologie start bij het onderzoeken van elementen uit een systeem die volgens mensen al krachtig werken en energie of hoop geven. Dat onderzoek (Discovery) geeft zicht op wat zij belangrijk vinden en waar wensen en verlangens liggen. Door die vervolgens uit te vergroten (Dream: wat zou men het liefste wensen? En wat maakt dat belangrijk?) ontstaat een basis om te verkennen wat mensen als eerste concrete stap zouden willen zien (of doen, maar dat was in dit onderzoek niet de focus). Bij Appreciative Inquiry vertrek je dus nadrukkelijk vanuit wat mensen *wel* willen in plaats van wat men niet wil. Het is een gespreksinstek die geschikt is om op te sporen waar wensen en verlangens liggen en zicht te krijgen op wat voor mensen belangrijk is. Dat maakt de aanpak voor deze onderzoeksvraag geschikt.

Verbeelden van de toekomst: beelden en scenario's

Om zicht te krijgen op de wensen voor de toekomst, legden we de deelnemers zowel sfeerbeelden als scenario's voor.

Sfeerbeelden

Het letterlijk 'verbeelden' van de gewenste toekomst boort bij mensen nog iets anders aan dan het rationele. Het visualiseren maakt het mogelijk om ook datgene wat lastiger in woorden uit te drukken is aan verlangens en hoop wel te 'vangen'. Het is een beproefde techniek uit de Appreciative Inquiry ('Dream question' of 'Verbeelden-vraag' genoemd). Om te kunnen werken met sfeerbeelden maakten we een collage van zestien generieke beelden met elk een verschillende sfeer en karakter. Dat is een iets kleinere set dan we normaal gebruiken in live bijeenkomsten maar het was gezien de beperkingen van het online werken de beste optie en het aantal van zestien is genoeg om variatie aan te brengen.

Scenario's

We maakten ook gebruik van vier scenario's die het SCP eerder had ontwikkeld. De vier toekomstbeelden zijn destijds ontleend aan werk van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP), dat zich op zijn beurt baseerde op de in 2000 uitgebrachte mondiale vier toekomstscenario's van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC).¹ Het MNP maakte aansprekende beschrijvingen van de scenario's voor bevolkingsenquêtes en het Sociaal en Cultureel Planbureau maakte daarvan gebruik in een enquête onder Nederlanders van zestien jaar en ouder in 2004. Toen gaven de meeste geënquêteerden de voorkeur aan 'Een samenleving met gevoel voor gemeenschapszin' (37%), gevolgd door 'De besloten, veilige en leefbare samenleving' (30%) en 'Het internationale en nationale gemeenschappelijk welzijn' (22%) en was 'De prestatie maatschappij' het minst populair (12%).² Het SCP was benieuwd hoe Nederlanders op dit moment in de tijd praten en denken over deze scenario's.

Groepsinterviews (in plaats van focusgroepen)

Het oorspronkelijke idee was om twee focusgroepen te organiseren met telkens ongeveer acht deelnemers. Door de maatregelen die werden getroffen om het coronavirus te bestrijden was dat echter niet mogelijk. Daarom is er, in overleg met het SCP, voor gekozen om met behulp van vier online (videobellen) groepsinterviews te organiseren met telkens vier deelnemers. De interviews duurden een uur. Zo was het toch mogelijk om zestien mensen te spreken (dat werden er uiteindelijk veertien). Videobellen is intensiever dan live spreken en met deze aantallen kon in dit tijdsbestek toch iedereen voldoende aan het woord komen.

De aard van het gesprek werd een gestructureerd groepsinterview waarbij elke deelnemer individueel, één voor één, de diverse vragen beantwoordde. Mensen konden elkaar daarbij natuurlijk beïnvloeden omdat ze elkaars antwoorden hoorden - en dat gebeurde ook. Om zoveel mogelijk oorspronkelijke antwoorden te krijgen hebben we:

- deelnemers nadrukkelijk uitgenodigd om eigen meningen te geven, ook als die anders waren dan die van anderen;

¹ Zie Theo Aalbers (red.), Waardenoriëntaties, wereldbeelden en maatschappelijke vraagstukken (MNP Rapport 550031002/2006), Bilthoven: MNP/RIVM, 2006.

² Zie *Zicht op de toekomst, Sociaal en cultureel rapport 2004*. Den Haag: SCP, 2004.

- aangegeven dat het geen discussie zou worden, mensen hoefden elkaar niet te overtuigen of het eens te worden;
- de volgorde waarin mensen de vragen beantwoordden telkens gewijzigd, zodat de gesprekken zo levendig en spontaan mogelijk bleven.

We hebben een test-interview gedaan met vier respondenten waarin we de opzet en techniek hebben uitgetoetst. Dat pakte positief uit. De vragen leverden de gewenste soort respons op en ook het tijdsbestek van een uur bleek tegelijkertijd lang en kort genoeg. We hebben een paar kleine aanscherpingen in de toelichting gemaakt maar de opzet bleef gelijk.

Gespreksopbouw en vragen

Elk gesprek duurde een uur en bestond uit de volgende onderdelen:

1. **Een korte opening en introductie** waarin de reden en focus van het gesprek werden toegelicht, gevolgd door een korte voorstelronde van de aanwezigen.
2. **Uitwisselen van mooie voorbeelden aan de hand van de vraag: wat was volgens u in de afgelopen periode een moment waarin Nederland op zijn best was?** Aangezien dit onderzoek midden in de periode van het coronavirus viel werd hierin expliciet gevraagd naar een mooi voorbeeld in de context van de maatregelen en initiatieven die rondom het coronavirus waren ontstaan. We vroegen door naar welke elementen in het voorbeeld mensen aanspraken en – als er tijd en gelegenheid was – ook naar wat mensen zagen als werkende elementen of succesfactoren.
3. **Het delen van toekomstdromen voor Nederland door een sprong van vijf jaar in de tijd te maken. Stel dat deze mooie voorbeelden er nog veel vaker zijn, hoe ziet Nederland er dan uit?** Met andere woorden: wat is uw toekomstdroom? Deelnemers konden één of twee beelden kiezen die het dichtst bij hun toekomstdroom kwamen uit een selectie van zestien beelden. Aan de hand van de door hen gekozen foto werden zij uitgenodigd om tekst en uitleg te geven en de droom te concretiseren (denk aan vragen als: als een toerist naar dat Nederland zou komen, wat zou hem/haar dan meteen opvallen?).
4. **Een keuze uit vier mogelijke scenario's voor de toekomst.** De gespreksdeelnemers kregen vervolgens vier verschillende scenario's voorgelegd met de vraag welk scenario het meest aansloot op de toekomstdroom zoals zij deze net verwoord hadden. Iedereen mocht één scenario kiezen, aangevuld met één element uit een ander scenario.
5. **Formuleren van eerste stappen richting de gewenste toekomst.** Om inzicht te krijgen in de vraag hoe mensen het bewegen naar die gewenste toekomst voor zich zien vroegen we ook hiernaar: wat zou volgens u een belangrijke *eerste stap* zijn richting uw gewenste toekomst? En wie zou hier actie op moeten ondernemen?
6. **Een korte afronding** met ruimte voor vragen en het bedanken van de gespreksdeelnemers.

Een uitgebreide gespreksleidraad is terug te vinden in bijlage 1. De slides die ter ondersteuning zijn gebruikt in bijlage 2.

2.3 Analyse en verwerking van de gegevens

De vier focusgroepen zijn opgenomen op video en audio en vervolgens letterlijk getranscribeerd. De transcripten van de gesprekken zijn thematisch geanalyseerd met behulp van de matrix-methode³ van Miles & Huberman (1984). Hierbij is geen analyse gemaakt per gesprek. De veertien deelnemers zijn telkens individueel opgenomen en hun uitspraken zijn gecategoriseerd en vergeleken. Hierbij keken we of er opvallende lijnen uit kwamen gegeven de achtergronden van de deelnemers (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau). Dat was maar zelden het geval. Waar we een patroon ontdekten benoemen we dat in het rapport.

Om de thema's die uit de analyse naar voren zijn gekomen te illustreren, zijn er citaten uit de gesprekken opgenomen in de tekst. Deze citaten zijn zoveel mogelijk letterlijk overgenomen uit de transcripten om dicht bij de taal te blijven van de gespreksdeelnemers. Dit kan als gevolg hebben dat ze bij tijd en wijle minder leesbaar zijn of dat ze spreektaal bevatten. Elk citaat is aangemerkt met dubbele aanhalingstekens en voorzien van het geslacht, de leeftijd en het opleidingsniveau van de deelnemer.

³ Dit is een manier van bottom up analyseren. Per onderzoeksvraag zijn de citaten uit de transcripten geclusterd in categorieën: wat wordt hierover gezegd door de deelnemers? Zo ontstaat een matrix met *in de rijen* soorten antwoorden die deelnemers geven, in de kolommen de citaten uit de verschillende gesprekken. Door verder te verfijnen worden al doende meer antwoordcategorieën zichtbaar.

3. Nederland op zijn best

De eerste vraag ging over voorbeelden waarop Nederland volgens de gespreksdeelnemers 'op z'n best was'. De gesprekken vonden plaats in uitzonderlijke tijden, waarin het dagelijks leven van veel mensen er radicaal anders uitzag door de maatregelen rondom het coronavirus. We vroegen: 'Wat was de afgelopen tijd nou een moment waar Nederland volgens u op zijn best was? Een moment dat u blij was met hoe we in dit land samen werken en leven, hoe de dingen hier gaan en geregeld zijn. Het mag van alles zijn, als u maar zegt: dat was een moment dat ik ons land erg waardeerde.'

3.1 Mooie voorbeelden

Elke gespreksdeelnemer deelde een voorbeeld (één persoon noemde er twee). De tabel hieronder bevat een overzicht van de genoemde voorbeelden, telkens samengevat in één zin. Daarnaast benoemen we wat dit voorbeeld volgens de deelnemer zelf illustreerde en de kenmerken van de gespreksdeelnemers. De letters 'L', 'M' en 'H' staan voor lager, middelbaar en hoger opleidingsniveau (zie pagina 7 voor meer uitleg over deze indeling).

	Samenvatting voorbeeld	Wat illustreert dit voorbeeld voor de deelnemer?	Genoemd door
1	Dat het mensen lukt om ondanks het mooie weer thuis te blijven.	Verantwoordelijkheid nemen	vrouw, 48, L
2	In Nederland is het goed geregeld in tijden van corona.	Saamhorigheid	vrouw, 62, M
3	Het applaus door heel Nederland voor de zorg.	Saamhorigheid, waardering voor de zorg	man, 22, H
4	Het besluit om het centraal eindexamen anders te organiseren in goed overleg met leerlingen en andere betrokkenen.	Communicatie, betrokkenheid	vrouw, 18, H
5	De creativiteit van ondernemers om met nieuwe oplossingen en producten te komen.	Creativiteit, saamhorigheid	vrouw, 26, L
6	De steun die de overheid geeft aan bedrijven en ondernemers.	Financiële mogelijkheden Nederland, vangnet	man, 66, L
7	Hoeveel vrijheid we in Nederland hebben tijdens de lockdown in vergelijking met andere Europese landen.	Durf, leiderschap Rutte, saamhorigheid	vrouw, 50, M
8	Dat er weinig paniek is in Nederland en mensen zich normaal blijven gedragen.	Saamhorigheid, aan anderen denken	vrouw, 20, M
9	De vrijheid die we in Nederland hebben met de intelligente lockdown en hoe iedereen zich daaraan houdt.	Beter dan andere landen, vrijheid	man, 42, L

	Samenvatting voorbeeld	Wat illustreert dit voorbeeld voor de deelnemer?	Genoemd door
10	Het improvisatievermogen en de kwaliteit van mijn collega's op de GGZ-afdeling en hoe dit ook gezien wordt door anderen.	Samenwerken, waardering voor de zorg	vrouw, 62, M
11	In Nederland word je opgevangen en is er een economisch vangnet en in andere landen niet.	Veiligheid, vangnet, beter dan andere landen	vrouw, 31, M
12	Mensen kijken weer meer naar elkaar om bijvoorbeeld door elkaar te helpen in de supermarkt.	Zorg voor elkaar	vrouw, 31, M
13	Hoe het team van mijn basisschool de dag voor de sluiting van scholen gelijk samen oplossingen bedacht met aandacht voor kwetsbare kinderen.	Daadkracht, zorg voor elkaar	man, 25, H
14	De keuze van het kabinet om corona op de Nederlandse manier aan te pakken door het eigen gezonde verstand van Nederlanders aan te spreken.	Eigenwijs, beter dan andere landen	man, 49, H
15	Hoe een aantal mensen echt opstaat en direct actie gaat ondernemen en met nieuwe initiatieven komt.	Saamhorigheid, waarde toevoegen, creativiteit	man, 55, H

Tabel 3.1 Voorbeelden van 'Nederland op zijn best'

Het valt op dat gespreksdeelnemers verschillende soorten voorbeelden noemen. Zo put een deel uit eigen ervaringen en beleving, bijvoorbeeld op het werk of in de eigen leefomgeving, zoals bijvoorbeeld:

- Het improvisatievermogen en de kwaliteit van mijn collega's op de GGZ-afdeling en hoe dit ook gezien wordt door anderen.
- Mensen kijken weer meer naar elkaar om, bijvoorbeeld door elkaar te helpen in de supermarkt.

Anderen noemen specifiek de reactie van mensen op de algemene coronamaatregelen in Nederland, zoals bijvoorbeeld:

- Dat het mensen lukt om ondanks het mooie weer thuis te blijven.
- Hoe het team van mijn basisschool de dag voor de sluiting van scholen gelijk samen oplossingen bedacht met aandacht voor kwetsbare kinderen.

Daarnaast valt op dat een aantal van de voorbeelden gaat over initiatieven van particulieren of ondernemers, zoals:

- De creativiteit van ondernemers om met nieuwe oplossingen en producten te komen.
- Hoe een aantal mensen echt opstaat en direct actie gaat ondernemen en met nieuwe initiatieven komt.

Andere voorbeelden betreffen juist het handelen van de Nederlandse regering, zoals:

- Het besluit om het centraal eindexamen anders te organiseren in goed overleg met leerlingen en andere betrokkenen.
- De steun die de overheid geeft aan bedrijven en ondernemers.

Trots op de Nederlandse aanpak

Een aantal gespreksdeelnemers benoemde wat het voorbeeld met hen persoonlijk doet of welke emotie het oproept, vooral als wij als interviewers hier expliciet naar vroegen. Hierbij werd opvallend vaak 'trots' genoemd (vijf keer), vooral als het gaat om de manier waarop de Nederlandse regering heeft gekozen voor een 'intelligente lockdown' en als het gaat om de manier waarop Nederlanders samenwerken om de crisis door te komen. Ook gaven enkele gespreksdeelnemers (twee) aan dat zij 'blij' worden van de vele initiatieven van medeburgers.

3.2 Elementen die mensen waarderen

Wat maakt dat mensen nou net deze voorbeelden kiezen? Met andere woorden: wat waarderen zij vooral aan deze situaties en voorbeelden? Deze factoren zijn samen te vatten in vijf categorieën: we doen het samen, een intelligente lockdown, creativiteit en inventiviteit, een vangnet en het waarderen van de zorg. Hieronder beschrijven we elk van deze categorieën aan de hand van citaten van gespreksdeelnemers.

1. We doen het samen

Het valt op dat het merendeel van de gespreksdeelnemers (tien mensen) expliciet aangeeft de saamhorigheid in Nederland te waarderen, alsmede de aandacht voor elkaar en het rekening houden met anderen.

Zo beschrijven een aantal gespreksdeelnemers het gevoel dat we **één groep** zijn in Nederland die **samen** het virus aanpakt:

- "Onlangs was er natuurlijk het grote applaus door heel Nederland voor de zorg. Dat vond ik een mooi moment. Dan zie je toch dat Nederland heel saamhorig is." (man, 22, H)
- "We vormen dan toch één groep, die natuurlijk niet compleet is, maar wel zo groot dat we met elkaar rekening kunnen houden, ook op momenten dat het wat moeilijker is." (vrouw, 62, M)
- "Hoe het met z'n allen wordt opgepakt - wat ook de slogan is: dat we het er samen wel onder kunnen krijgen. Ik denk dat je daar wel trots op mag zijn, op hoe het hier gaat." (vrouw, 50, M)
- "Nederland lijkt wel erg samen te werken op dit moment. Rationeel na te denken hoe we dit samen kunnen oplossen met elkaar." (vrouw, 20, M)

Sommige deelnemers noemen voorbeelden waarin dit meer abstracte gevoel van saamhorigheid zich vertaalt in dagelijkse handelingen van Nederlanders. Bijvoorbeeld door aan anderen te denken bij het doen van boodschappen:

- “Ook dat de mensen elkaar willen steunen en toch wat meer saamhorigheid krijgen en daardoor toch eens denken: ‘joh, laat ik dat doosje eieren eens bij de boer gaan halen die dat tafeltje buiten heeft staan met zijn doosjes’ in plaats van bij de supermarkt die toch wel rondkomt.” (vrouw, 26, L)
- “In de kleine dingen, zoals dat we niet meer hamsteren. Dat lijkt misschien een klein iets. Maar voor mensen die bijvoorbeeld niet genoeg geld hebben om veel in te kunnen kopen of die überhaupt heel weinig boodschappen kunnen doen [betekent het] dat ook voor hen wat overblijft.” (vrouw, 20, M)

Daarnaast noemen meerdere deelnemers voorbeelden waarin mensen meer **aandacht** hebben voor de ander en wat meer **klaar staan voor elkaar**. Dit doet zich voor op verschillende niveaus en in uiteenlopende contexten. Bijvoorbeeld tijdens een onverwachte ontmoeting in de supermarkt waarbij een gespreksdeelnemer tegen haar gewoonte in iemand anders om hulp vroeg:

- “Normaal zou ik het nooit vragen maar nu vroeg ik het aan een meisje naast me. Ik kwam haar al een paar keer tegen met mijn karretje waarbij we een beetje naar elkaar moesten lachen. Toen zei ik: ‘goh, zie jij misschien de aioli staan?’ Eigenlijk doe ik dat nooit maar nu deed ik het wel. En we konden het niet vinden dus toen liep ik weg. Uiteindelijk kwam die dame helemaal achter me aan en ze zei: ik heb het gevonden hoor, voor je!” (vrouw, 31, M)
- Deze interactie is voor haar een teken dat mensen meer zorg en aandacht voor elkaar hebben in deze tijd:
- “Weet je, het voelde gewoon alsof mensen opeens weer wat meer tijd voor elkaar over hebben en dingen voor elkaar over hebben ook. Dat vind ik wel heel fijn.” (vrouw, 31, M)

Een gespreksdeelnemer die werkt als basisschooldocent vertelt hoe hij samen met zijn collega's direct op zoek ging naar oplossingen om alle leerlingen toch onderwijs te kunnen bieden:

- “De scholen zijn natuurlijk gesloten. Dat werd op zondagavond duidelijk. En op maandag zijn we met het hele team bijeengekomen. We hebben meteen bekeken: wat betekent het voor ons? Voor onze kinderen? Voor de kinderen in die risicogezinnen waarvan we niet zeker weten hoe het met ze gaat.

Hij geeft aan dat de betrokkenheid en zorg van zijn collega's zijn beeld van Nederland heeft veranderd:

- “Ik had hiervoor altijd het idee dat Nederland een heel individualistisch land was waarin iedereen alleen aan zichzelf dacht. Dit voorbeeld gaf me heel erg het idee van: oh, kijk, we willen wel voor elkaar zorgen en we willen er wel voor elkaar zijn.” (man, 25, H)

Een derde gespreksdeelnemer die actief is in lokale ondernemersnetwerken deelt hoe hij ook bij ondernemers onderling de bereidheid ziet om elkaar te helpen:

- “Gewoon dat je bij elkaar zit en praat over wat je tegenkomt en dat dan iedereen probeert elkaar echt te helpen zonder dat hij daar nou direct zelf beter van wordt. Gewoon. De wil om elkaar te helpen en elkaar op het droge te houden vind ik mooi.” (man, 55, H)

Hij denkt dat de crisis waarin we ons nu bevinden er voor zorgt dat ondernemers de waarde van ‘samen’ meer gaan inzien:

- “En ik denk dat we met deze crisis waar we nu in zitten eigenlijk heel hard met onze neus op de feiten gedrukt zijn als het gaat om: wat is nou wel waardevol en wat is niet waardevol en hoe moeten we het samen bereiken. En niet alleen maar ikke-ikke-ikke en de rest kan, nou ja, de boom in...” (man, 55, H)

Een laatste voorbeeld gaat over de keuze van veel Nederlanders om thuis te blijven ondanks het mooie weer in het Paasweekend. Hoewel de deelnemer die dit voorbeeld inbrengt zich wel afvraagt of mensen dit nou vooral doen uit zorg voor elkaar en/of voornamelijk uit zorg voor zichzelf:

- “Ik geloof ook echt dat mensen die zeiden van ‘ik blijf ook gewoon thuis’, ook goed voor zichzelf zorgen. Dus niet alleen voor anderen maar ook voor zichzelf, dat ze niet besmet raken.” (vrouw, 48 L)

2. De intelligente lockdown

Verschillende gespreksdeelnemers (vijf mensen) vergelijken de Nederlandse aanpak van de coronacrisis met die van andere landen. Een aantal noemt hierbij expliciet de ervaringen van familieleden of vrienden in Engeland, Ibiza of India. Anderen lijken de vergelijking vooral te baseren op berichten uit het nieuws en noemen daarin een paar keer Spanje en/of Italië. In al deze vergelijkingen komt de Nederlandse aanpak positief uit de bus. Er lijkt een breed gedeeld gevoel te zijn dat Nederland het ‘beter’ en ‘anders’ doet dan andere landen. Met name door in tegenstelling tot andere landen voor een ‘intelligente lockdown’ te kiezen:

- “In het buitenland zeggen ze allemaal ‘lockdown, lockdown’. Wij doen een intelligente lockdown, dat klinkt toch wat mooier.” (man, 42, L)

Wat hierin gewaardeerd wordt is onder andere de **durf en eigenwijsheid** om voor een eigen aanpak te kiezen:

- “Dat we dat besluit hebben durven nemen, in tegenstelling tot andere landen die veel strikter zijn gegaan.” (vrouw, 50, M)
- “Het laat toch zien dat Nederland eigenwijs is. Dat het toch een beetje op zichzelf staat, in plaats van dat het opgaat in de massa. We zijn een relatief klein land natuurlijk, ook in Europa en toch doen we dingen op onze eigen manier.” (man, 49, H)

Ook de **hoeveelheid vrijheid** die Nederlanders hebben in vergelijking tot andere landen wordt genoemd:

- “Dat wij toch nog onze vrijheden houden om naar buiten te gaan. En dat wel met zijn allen moeten nakomen natuurlijk. Dat doen we wel allemaal.” (man, 42 L)

Hierbij benadrukken sommigen dat de Nederlandse aanpak alleen mogelijk is als mensen zich hier ook echt aan houden. De meeste deelnemers lijken te vinden dat dit inderdaad gebeurt. Een gespreksdeelnemer meent dat dit juist komt doordat de Nederlandse overheid mensen aanspreekt op hun eigen verantwoordelijkheidsgevoel:

- “Daar waar andere landen zeggen van: je mag dit niet, je mag dat niet, je mag zus niet; zegt Nederland: het is verstandig dat... denk er zelf over na. En dat dat in de praktijk ook gebeurt. Dat mensen zich er daadwerkelijk aan houden. Want niemand houdt van dwang.” (man, 49, H)

Het **samenspel** tussen de maatregelen van de Nederlandse regering en het beroep op de eigen verantwoordelijkheid van Nederlanders enerzijds en de Nederlandse bevolking die deze verantwoordelijkheid ook grotendeels neemt, spreekt aan.

Een ander voorbeeld van dit samenspel is het besluit over eindexamenleerlingen. Een eindexamenkandidaat deelt haar eigen ervaring over dit proces:

- “Ik vind dat ze dat heel goed hebben gedaan omdat ze ons continu op de hoogte hebben gehouden. Ze hebben zelfs eerder een besluit genomen dan eerst gezegd. Ook hebben ze enorm veel enquêtes afgenomen bij leerlingen, onderwijsassistenten... en eigenlijk probeerden ze niet alleen zelf een besluit te nemen maar hebben ze onze vraag heel erg meegenomen in het besluit en met iedereen heel goed overlegd en daarin hebben ze goede afwegingen gemaakt.” (vrouw, 18, H)

Wat zij hier het meest aan waardeerde is dat er niet eenzijdig tot een besluit is gekomen:

- “Dat er echt geluisterd wordt naar wat het volk eigenlijk wil. De samenleving.” (vrouw, 18, H)

Eén gespreksdeelnemer waardeert met name het **leiderschap van Rutte** in deze periode:

- “En ik vind ook dat de manier waarop Rutte in dit onderwerp staat en hoe hij zich presenteert op TV, wat hij allemaal vertelt... Ik weet niet of ik altijd een fan van hem ben maar op dit moment vind ik hem wel een heel goeie man.” (vrouw, 50, M)

Een ander meent dat het heeft geholpen dat we Rutte al langere tijd kennen en hem daardoor vertrouwen:

- “Ik denk toch door de regering zelf, door Rutte. Omdat we die al een tijdje hebben, ook met de MH17 enzo, we hebben toch veel vertrouwen in die persoon.” (man, 42, L)

3. Creativiteit en inventiviteit

Twee gespreksdeelnemers waarderen de creativiteit en inventiviteit van met name kleine ondernemers om met nieuwe oplossingen te komen en in mogelijkheden te denken. Overigens zijn dit ook de enige twee gespreksdeelnemers die zelf ondernemer zijn.

- “Ik denk dat Nederland vooral op zijn best was in hoe de ondernemers alles hebben opgepakt. Ik ben zelf ook ondernemer, maar heb het gelukkig niet zo moeilijk als in de horeca bijvoorbeeld. Ik vond het heel mooi hoe zij oppakten om toch te gaan bezorgen en verder te kijken dan de normale opties.” (vrouw, 26 L)

- “Je hebt de boeren hier in de buurt die met overschotten zitten. Er is een initiatief waarbij ze etensboxen maken en die worden door fietskoeriers rondgebracht. Diverse leveranciers van diverse producten maken zo’n box en dat vind ik echt fantastisch, hoe dat gebeurt.” (man, 55, H)

Eén van hen vertelt dat deze creativiteit van kleine ondernemers haar uitnodigt om juist bij hen te kopen:

- “En dat je dan zelf ook een keer denkt: ‘laat ik dan maar eens bij een kleine ondernemer eten afhalen of laat ze maar eens bezorgen’. En dat ze dan zo dankbaar zijn dat je dat doet! Ik denk dat mensen heel creatief zijn geworden in deze tijd.” (vrouw, 26 L)

Het vermogen om snel met nieuwe en creatieve oplossingen te komen en te improviseren lijkt niet beperkt tot kleine ondernemers. Het eerdergenoemde voorbeeld van de basisschool die snel met oplossingen kwam om online les te geven past hier ook bij. En met name de snelheid en daadkracht waarmee er oplossingen werden bedacht:

- “En het was ook echt zó geregeld.” (man, 25, H)

Een ander voorbeeld komt van een deelnemer die werkt als verpleegkundige op een GGZ-afdeling. Ook zij geeft aan dat het haar afdeling en collega’s is gelukt om snel oplossingen te vinden, vooral door te improviseren en samen te werken:

- “Wat we heel erg nodig hebben gehad is samenwerking. De roosters moesten in een sneltreinvaart kloppend worden gemaakt. Wij hadden veel collega’s die ziek waren. Mensen moesten ook ingezet worden op de corona afdeling.” (vrouw, 62, M)

4. Een vangnet

Twee voorbeelden gaan over de financiële maatregelen van de Nederlandse regering om ondernemers en bedrijven te ondersteunen. Ook hier maakt men de vergelijking met andere landen:

- “Dat je gewoon ziet hoe Nederland het allemaal aanpakt en dat je nog wel gewoon wordt opgevangen. Ik krijg gewoon nu nog salaris bijvoorbeeld, daar ben ik nu gewoon heel erg dankbaar voor. In andere landen is dat niet allemaal zo. Als je zzp’er bent in een ander land, dan krijg je gewoon niks.” (vrouw, 31, M)

Dit zorgt bij hen voor een gevoel van veiligheid:

- “Dat we niet in de steek worden gelaten.” (man, 66 L)
- “Vooral dat je je dan wat dat betreft wel veiliger voelt, dat je ergens terecht kan als er iets is. Dat gevoel heb ik wel eerder hier dan ergens anders... ik heb bijvoorbeeld ook een vriendin in India, die mensen worden toch wel een beetje aan hun lot overgelaten.” (vrouw, 31, M)

Daarbij merkt een deelnemer op dat dit alleen mogelijk is door het Nederlandse financiële beleid van de afgelopen jaren waar we nu de vruchten van plukken:

- “Omdat Nederland - we hebben het allemaal gemerkt - enorm heeft bezuinigd. De andere landen om ons heen kunnen eigenlijk niet doen wat wij nu voorgeschoteld krijgen.” (man, 66 L)

5. Het waarderen van de zorg

Eén gespreksdeelnemer noemt als positief voorbeeld het applaus in heel Nederland voor de zorg. Naast het gevoel van saamhorigheid dat dit opriep, vindt hij dit moment vooral belangrijk omdat hiermee de nationale waardering naar de zorgsector werd uitgesproken:

- “Het gebaar naar een groep mensen die op dit moment keihard aan het werk is om het land alsnog veilig en wel door deze tijd te krijgen. Dat gaf kippenvel.” (man, 22, H)

Een deelnemer die zelf in de zorg werkt beaamt dat er meer waardering is voor de zorg, net als voor andere essentiële beroepen en hoe belangrijk het is om gezien te worden als beroepsgroep:

- “Niet alleen voor de gezondheidszorg, maar ook voor de scholen en ook voor de schoonmakers. Ik heb zelf ook in de schoonmaak gewerkt, daar ben ik mee begonnen. Ik bedoel het ondergewaardeerde, het gevoel dat mensen daarbij kregen. Ik denk dat het fijn is dat het nu *wel* wordt gezien.” (vrouw, 62, M)

Deze zelfde deelnemer nuanceert de huidige waardering wel; normaal levert de zorg ook goed werk maar wordt het minder gezien of gewaardeerd:

- “En iedereen kan wel staan te juichen dat iedereen het zo goed doet, maar we doen het altijd goed. Het is niet zo dat we nou ineens beter zijn gaan werken. Ik heb meer dan 30 jaar gewerkt. Zou ik al die jaren niet goed gewerkt hebben? Dat klopt ook niet.” (vrouw, 62, M)

3.3 Oorzaken of bevorderende factoren

Bij het toelichten van de voorbeelden vroegen we zoveel mogelijk door op wat het volgens de deelnemers mogelijk maakte dat deze situatie was ontstaan. Wat waren hier belangrijke bouwstenen, bevorderende factoren of oorzaken voor? Dit bleek een lastige vraag om te beantwoorden. Ook kwamen we er, gezien de tijd, niet altijd aan toe. We hebben dus niet van elk voorbeeld een overzicht van werkende elementen maar waar het aan de orde kwam werden vier soorten antwoorden gegeven:

1. De manier waarop de Nederlandse regering met de crisis omgaat (vier keer genoemd)

- “De transparantie. Dat ze openbaar hebben gemaakt: ‘we weten ook niet wat er gaat gebeuren, dit is de informatie die we hebben en daarom lijkt dit het beste’.” (man, 55, H)
- “Het poldermodel, dat is ook hier toegepast. Consensus. Dat iedereen inspraak heeft. Dat er niet klakkeloos vanuit een partij iets opgelegd wordt.” (man, 49, H)
- “En ook het feit dat ze veel contact proberen te maken door Nederland weer toe te spreken over nieuwe ontwikkelingen. Dat geeft wel een soort gevoel dat ze het goed bekijken per moment, dat ze niet zeggen ‘wacht maar even twee maanden’. Dan heb je ook echt het gevoel dat ze er alles aan doen.” (vrouw, 31, M)
- “Ja, ik denk [dat] de regering..., Nederland..., goed kijkt naar hoe dingen in andere landen zijn gegaan. Wat zij niet willen, of wat [...] niet werkt. Ik denk dat ze daar wel goed over nadenken.” (vrouw, 31, M)

2. Een aantal karakteristieken van de Nederlandse cultuur die nu van pas komen (twee keer genoemd):

- "Ik denk dat Nederland goed is in improviseren. Zowel de scholen, als de winkels, als de.... Dat vertrouwen is er ook, dat vind ik prettig." (vrouw, 62, M)
- "We zijn een slim land, denk ik. We hebben inwoners met een goed stel hersens zeg maar en die worden direct gebruikt om voor elkaar te zorgen." (man, 25, H)

3. De financiële ruimte voor ondersteuning (twee keer genoemd):

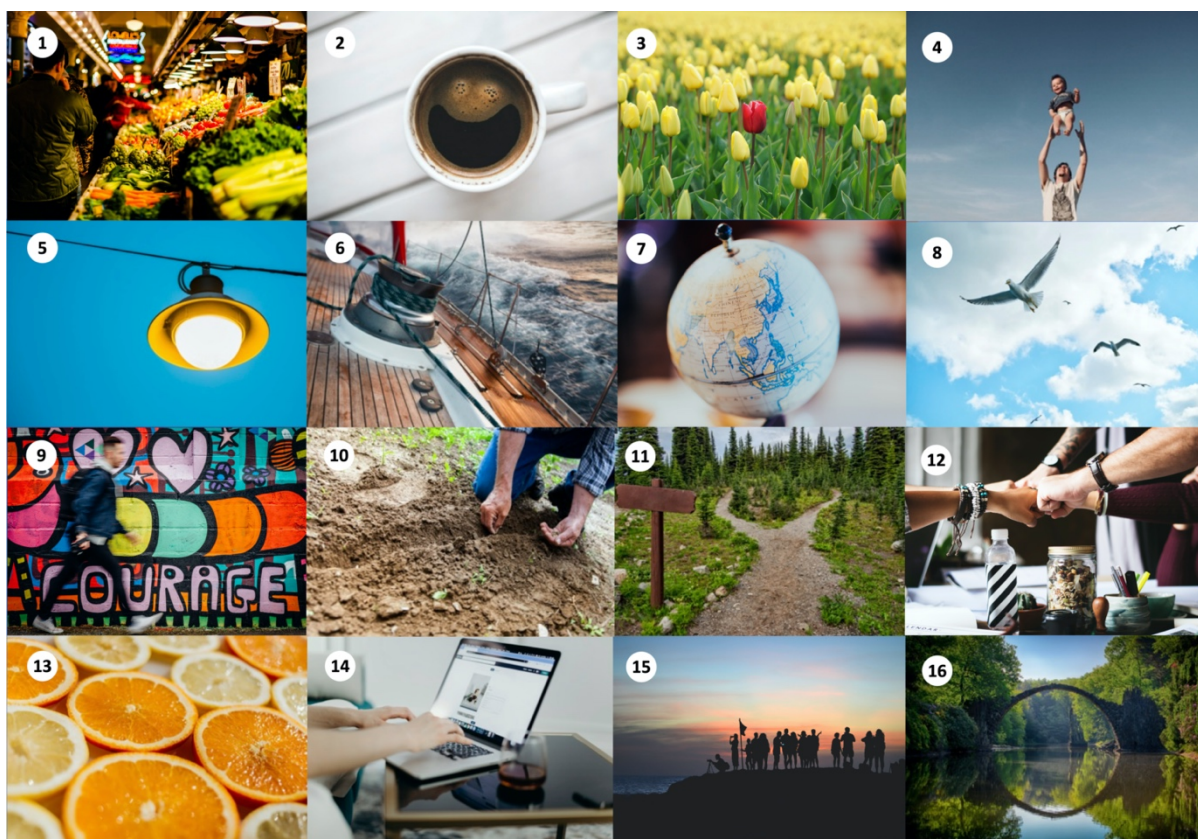
- "Dat we voldoende in de staatskas hebben. Het is natuurlijk niet voorzien dat het zo met scheppen eruit zou gaan. Maar dat kan nu wel." (man, 66, L)
- "We hebben hier in Nederland natuurlijk hele mooie vangnetten voor als er iets misgaat - dat hebben andere landen gewoon niet en ik vind dat we mensen gewoon moeten blijven steunen, zodat ze gewoon door kunnen pakken." (vrouw, 26, L)

4. Het samen doen (twee keer genoemd):

- "Dat 90 - 95% van de mensen hier in Nederland gehoor heeft gegeven aan alle verzoeken. Dat het echt wel samen gedaan wordt." (vrouw, 50, M)
- "Het gevoel van saamhorigheid. We zijn één Nederland op zo'n moment." (man, 22, H)

4. Toekomstdromen

We vroegen de gespreksdeelnemers naar hun persoonlijke toekomstdroom voor Nederland over vijf jaar. Hoe zou Nederland eruitzien als de mooie voorbeelden uit de eerste vraag er nog veel vaker zouden zijn? Wat zou de ideale situatie zijn? Gespreksdeelnemers beantwoordden deze vraag aan de hand van één of twee beelden die zij zelf konden kiezen (zie figuur 4.1). Vervolgens vroegen wij door om het toekomstbeeld zo concreet mogelijk te maken. Diverse ingrediënten kwamen in meerdere dromen voor.

Figuur 4.1 Beelden die gebruikt zijn bij de droomvraag

4.1 Ingrediënten uit de toekomstdroom

We hebben alle ingrediënten uit de toekomstdromen in kaart gebracht. Er kwamen zeven categorieën van ingrediënten naar voren: samen: omzien naar elkaar, minder en bewuster reizen, een groener en schoner Nederland, zelfvoorzienend en lokale producten, aandacht voor de basis, ontmoeten en samenkomen en internationale samenwerking. Hieronder beschrijven we elk van deze categorieën.

1. Samen: omzien naar elkaar

In de toekomstdromen van meerdere deelnemers (acht mensen) is Nederland een land waarin men meer naar elkaar omkijkt en we het 'samen' doen (afbeelding 12, waarbij mensen elkaar een 'boks' geven, werd hierbij veel gebruikt). Bijvoorbeeld omdat mensen meer **aandacht voor elkaar** hebben, elkaar **sneller helpen** en niet alleen aan zichzelf denken:

- "Dat we ook gewoon van elkaars aanwezigheid kunnen genieten. Dat mensen wat liever voor elkaar zijn. Ja, meer interesse in elkaar kunnen tonen." (vrouw, 31, M)
- "Ja, dat als iemand problemen heeft, dat er dan toch wel snel mensen zijn die zichzelf aanbieden om te helpen met wat ze kunnen (...) Dat Nederland toch wel een land is waar men erg voor elkaar zorgt. Voor iedereen eigenlijk die een beetje hulp nodig heeft." (vrouw, 20, M)
- "Ik denk dat we misschien nu iets te makkelijk zijn en af en toe iets te veel in een ik-ik-ik mentaliteit leven. En nu worden we iets meer met de neus op de feiten gedrukt dat het zo maar even klaar kan zijn." (vrouw, 26, L)

Twee gespreksdeelnemers benoemen daarin de combinatie van '**saamhorigheid**' en '**jezelf kunnen zijn**' en bouwen daarmee op elkaar voort:

- "Iemand die anders is dan de anderen maar wel wordt opgenomen in het geheel en daar ook boven uitspringt, waardoor het toch bijzonder lijkt. (...) Het hoeft niet per se samen te gaan maar wel als ik bijvoorbeeld iemand op straat zie lopen met een rare pet op, dat ik denk van: 'nou ja, je bent lekker jezelf met je pet en ik vind dat mooi'." (man, 22, H)
- "Ik denk het liefdevol met elkaar kunnen omgaan. Ook een beetje wat N. zegt: het blije, het vrije ook en het jezelf kunnen zijn." (vrouw, 48 L)
- "En dat het een heel vrolijk land is omdat iedereen zijn taak, zijn dingetje kan doen. Iedereen is vrolijk omdat iedereen zijn dromen naleeft." (man, 22, H)

Het is ook een land waar we **samen nadenken** en **creatieve oplossingen** bedenken om elkaar te helpen:

- "Dat op dit moment alle neuzen dezelfde kant op staan, dat is natuurlijk wel heel anders geweest: [er was ook] een hele grote verdeeldheid hier in het land. Het zou mooi zijn als dat weer een beetje (...) dezelfde kant op blijft." (vrouw, 50, M)
- "Nou ik hoop dat een ander land dan over ons denkt dat we iets meer willen nadenken met elkaar - iets meer denken over wat we doen." (vrouw, 26, L)
- "Dat bedrijven nu opeens, omdat ze niets anders te doen hebben, toch allerlei dingen bedenken. Dat ze bijvoorbeeld alcohol gaan destilleren die in ziekenhuizen kan worden gebruikt en dat er ineens beademingsapparaten worden bedacht. Die manier van samenwerken op grote schaal dat vind ik wel bewonderenswaardig. Iets om in de toekomst vaker te gebruiken." (vrouw, 20 M)
- "Creatief ook. Niet zo van: 'de overheid heeft een paar dingen voor ons' of 'het bedrijfsleven heeft een paar dingen voor ons'. We kunnen zelf ook van alles bedenken. Dat zien we nu in de praktijk, dat kan in de toekomst ook. Samen staan we sterk." (man, 49, H)

In de bovenstaande citaten valt op dat gespreksdeelnemers verwijzen naar het 'samen' van de huidige situatie en hopen dat dit blijft of wordt versterkt in de toekomst.

2. Een groener en schoner Nederland

Meerdere gespreksdeelnemers (vijf mensen) hopen op een toekomst waarin Nederland schoner, groener en milieubewuster is:

- "Want Nederland is toch wel schoner, terwijl alles redelijk doorgaat. Dat vind ik wel mooi nu. En ik hoop voor de toekomst toch wel dat we soms even iets beter nadenken over de sporen die we achterlaten en dat we dat besef wel voor de toekomst behouden." (vrouw, 26, L)
- "De globalisering. Het zou erg mooi zijn als het minder snel ging en terug ging naar af. De vervuiling door al die vliegtuigen, de ontbossing van de aarde, ik hoop dat dit afgelopen is. (...) [Het is net of de aarde zegt:] 'Er wordt zo vreselijk geprofitteerd van mijn bolletje, dat pik ik niet meer'. Het lijkt wel of de Bijbelse plagen terugkomen. Ik hoop, dat meen ik echt, dat het stopt, dit plukken van de wereld, het plastic in zee..." (man, 66, L)
- "Ik hoop eigenlijk dat er een nieuw soort gewoonte komt. Of dat die er al een beetje in is gekomen. Met de kleinste dingen: (...) plastic tasjes die zijn veranderd naar papieren, bijvoorbeeld. Dat er oplossingen zijn voor dingen waar we nu niet echt op letten. (...) Ik ben zelf nu niet vegetarisch. Maar ik hoop eigenlijk tegen die tijd dat ik dat wel ben. En iedereen om mij heen. Nou ja, dat soort dingen." (vrouw, 18, H)

Waar de eerste twee deelnemers met name de urgentie aangeven, deelt de laatste deelnemer een mogelijke oplossingsrichting: het collectief veranderen van onze gewoontes.

Bij het doorvragen naar het belang van een schoner en milieubewuster Nederland verwijzen twee gespreksdeelnemers naar het belang van **het behoud van natuur** en de wereld zoals we die kennen voor de toekomst, voor kleinkinderen of voor henzelf en in de hoop dat Nederland daarmee een 'voorbeeldfunctie' krijgt:

- "Ik kan niet echt zeggen dat ik een natuurfreak ben verder maar ik vind het wel belangrijk dat we de toekomst goed houden dus ik hoop dat andere landen ons dan ook zien als voorbeeld. Als een fijn vakantie-land ook. Als ik aan Zweden denk, denk ik ook veel aan de natuur en aan schoon." (vrouw, 26, L)
- "We moeten consuminderen. Dat is het voornaamste, want de aarde is kaalgeplukt door ons, langzamerhand. Voor mij is het niet meer zo interessant, ik maak het wel mee. Maar het is meer voor mijn kinderen. En mijn kleinkinderen." (man, 66, L)

De volgende twee categorieën (minder en bewuster reizen en zelfvoorzienend en lokale producten) gaan grotendeels ook over milieubewuster leven en werken. We hebben ervoor gekozen om deze toch apart te benoemen omdat beiden door meerdere gespreksdeelnemers apart genoemd worden.

3. Minder en bewuster reizen

Diverse deelnemers (vier mensen) noemen minder reizen of op zijn minst bewuster kiezen wanneer je reist en met welk vervoermiddel, als ingrediënt van hun toekomstdroom:

- “Die snelwegen... er zijn ineens nauwelijks files meer. Er is veel minder uitstoot want mensen werken natuurlijk thuis. (...) Ik denk dat in mijn droom Nederland meer thuis gaat werken en meer gebruik gaat maken van de mogelijkheid om niet op een fysieke plek te zijn - voor het milieu.” (man, 25, H)
- “Ik hoop dat mensen wat meer tot de ontdekking komen dat ze toch veel vanuit een videocall of wat dan ook kunnen doen... Dat ze de rest van de wereld kunnen bereiken zonder daarvoor te hoeven reizen, al dan niet met de auto of het vliegtuig of wat dan ook... Om zo het milieu wat minder te belasten.” (vrouw, 48 L)
- “Je ziet nu bijvoorbeeld dat er internationale afspraken zijn die de luchtvaart bevoordelen en bijvoorbeeld de trein benadelen. Ik zou toch echt hopen dat we dat in een sneltreinvaart veranderen.” (man, 55, H)

Het valt op dat gespreksdeelnemers als reden om minder te reizen voornamelijk de impact op het milieu noemen.

Eén van hen benadrukt dat dit wat hem betreft ook betekent dat er minder toeristen naar Nederland komen:

- “Het is wel goed om met zijn allen te zeggen: ‘we moeten al die massa’s niet meer...’ Dat is beter, eigenlijk.” (man, 66, L)

Slechts één gespreksdeelnemer pleit er expliciet voor om straks weer meer (internationaal) te reizen:

- “Ik hoop dat over vijf jaar zowel privé als zakelijk wel weer gereisd kan worden. Dat iedereen er weer op uit kan om andere gedeelten van het land te zien. En om meer landen te kunnen zien. En dat er uiteraard ook weer mensen hier naartoe komen.” (vrouw, 50, M)

Deze gespreksdeelnemer werkt overigens zelf in de reisbranche en benadrukt het economisch belang van het toerisme voor Nederland. Ook zij hoopt overigens wel dat reizen in de toekomst milieuvriendelijker kan:

- “Qua luchtvervuiling zou het wel fijn zijn als het wat milieuvriendelijker zou kunnen. Dat zou een heel stuk mooier zijn.” (vrouw, 50, M)

4. Zelfvoorzienend en lokale producten

Een aantal gespreksdeelnemers (vier mensen) koos het beeld van iemand die zaadjes in de grond plant (afbeelding 10). Drie van hen maken de koppeling met eigen groente verbouwen en zelfvoorzienend zijn:

- “Dit is een persoon die voor zichzelf bezig is en wat zaadjes plant. Die probeert in zijn eigen onderhoud te voorzien. Dat vind ik dus een goede zaak.” (vrouw, 62, M)

- “Als ik het zie vandaag de dag, bijvoorbeeld met de sinaasappels die helemaal uit Zuid-Amerika moeten komen en alle andere dingen die helemaal uit Azië moeten komen, ja, dan wil ik wel weer graag naar een moestuin toe voor mijn eigen voedselvoorziening...” (man, 49, H)
- “Als je goede groenten wilt hebben dan doe je het gewoon zelf - dan stop je zelf zaadjes in de grond. En als het er niet helemaal perfect uitkomt, dan snij je gewoon een bruin plekje weg of dan spoel je de luisjes er af en dan eet je het toch op, en dan ga je niet zitten miepen over: ‘AH, die komkommer is krom’.” (vrouw, 62, M)

Een vierde deelnemer benadrukt het laatste punt en hoopt ook dat we in de toekomst meer lokale producten kopen in plaats van deze ‘over de aarde heen te slepen’:

- “En dat we veel meer naar de lokale markten gaan en dat we proberen niet nodeloos spullen over de aarde heen te slepen omdat we het elders toevallig voor drie cent goedkoper kunnen krijgen.” (man, 55, H)

Het viel op dat dit ingrediënt voor de toekomst de meest tastbare beelden oproep. Deelnemers leken het helemaal voor zich te zien en beschreven enthousiast hun toekomstbeeld:

- “Bijvoorbeeld: iedereen op het balkon heeft aardbeien staan! En mensen die in Amsterdam lopen, die kijken rond en denken: ‘wat ziet dat er goed en groen uit, op die dakterrassen’.” (man, 49, H)
- “Dat we, waar we tot nu toe altijd het hele jaar door alle producten altijd konden krijgen, dat we veel meer naar seizoensproducten gaan. En dat we daar ook heel tevreden mee zijn (...) Als er dan een toerist binnenloopt dan merkt die dat we hier heel andere groentes hebben dan zij thuis hebben.” (man, 55, H)
- “Ik kan me voorstellen dat mensen die een tuin hebben opnieuw weer net als vroeger een moestuintje hebben. En dat de buurman dan zegt: ‘ik heb nog koolplantjes over, wil je een koolplantje?’ Zo iets. En dat je dan daarvan kan genieten, dat zo’n plantje groeit.” (vrouw, 62, M)

5. Terug naar de basis

Een aantal gespreksdeelnemers (vier mensen) ziet een toekomst voor zich waar Nederlanders meer aandacht hebben voor de zaken die er echt toe doen in het leven. Wat één gespreksdeelnemer ‘de basis’ noemt:

- “Dat klinkt wat cryptisch, maar ik bedoel dan de basis van wat je nodig hebt in je leven. Eten, drinken, slapen, elkaar, werk. En dat dat gewaardeerd gaat worden.” (vrouw, 62, M)

Dit gaat onder andere over meer tijd doorbrengen met en het meer waarderen van het eigen gezin:

- “Meer vrijheid, dat is: minder werken bijvoorbeeld. Dat lijkt me wel mooi. Want ik werk nu 40 uur en ja... En het bevalt me prima nou zo met de kinderen hier thuis. (...) Met mijn kinderen meer spelen en meer op stap gaan, dat hoop ik meer met de vrije tijd te doen.” (man, 42, L)
- “Waarom moet alles altijd continu, elke dag en kunnen mensen niet gewoon even met familie zijn en daarbij dan gewoon even stilstaan?” (vrouw, 31, M)

- “Wat mij aanspreekt en wat ik mooi zou vinden, is dat we bewuster zijn in onze relaties. Of je nu getrouwd bent of wat dan ook. En dat we ook bewuster zijn met, en dat klinkt misschien een beetje raar, het nemen of het krijgen van kinderen.” (vrouw, 48, L)

Ook een (her)waardering van de Nederlandse natuur dicht bij huis past in het ‘teruggaan naar de basis’:

- “Omdat dit sowieso wel een aardige consumptiemaatschappij is, waarin iedereen overal maar naar toe gaat. Iedereen wil overal bij de leukste hipste eettentjes zij en gaat daarvoor ook veel rijden. Nu stappen mensen weer veel meer op de fiets. Om gewoon van de natuur dichtbij te genieten. (...) En op social media, als ik bij vrienden kijk zie ik dat mensen foto’s of filmpjes maken van de eendjes of de kuikentjes die zijn geboren.” (vrouw, 31, M)
- “Ik hou van kamperen, dat doen we elk jaar, seizoenskamperen dus van april tot en met oktober. En dat mis ik nu. En ja, dat lijkt me wel weer heel mooi om te gaan doen. Elk weekend naar de camping (...) Het geeft rust, de natuur. En je blijft er sportief van. Ja. Minder stress.” (man, 42, L)

Evenals zelf aandacht hebben voor anderen, bijvoorbeeld door je telefoon thuis te laten:

- “Ja, ik zou dan zeggen, inderdaad: laat af en toe je telefoon thuis. Of een dag. Dat je niet continu voor iedereen beschikbaar moet zijn. Dat dat ook niet van elkaar wordt verwacht. Ik denk dat dat al een groot deel zou zijn van meer ‘in het nu’ leven, zonder andere afleiding om je heen.” (vrouw, 31 M)

En het gaat ook over het tempo waarmee we in Nederland samen werken en leven, in een 24-uurs economie. Twee deelnemers verlangen expliciet naar meer ‘rustmomenten’:

- “Ik zou het niet verkeerd vinden als alles gewoon wat minder vaak open is. Of minder langere openingstijden of wat dan ook... Iedere feestdag is altijd iedere winkel, supermarkt weer geopend... Ik zou het niet erg vinden als we gewoon weer wat teruggaan, dat je dan weer meer rustmomentjes hebt, in plaats van dat alles altijd maar beschikbaar moet zijn, ieder moment...” (vrouw, 31, M)
- “Die 24-uurs economie, daar zie ik totaal geen heil in. Dus ik hoop... ja ik ben de oudste hier uit het groepje, misschien speelt dat wel mee, maar ik hecht veel waarde aan structuur en aan op tijd werken maar ook op tijd rust. Dus de balans daarin. Je kunt hard werken maar je hebt ook je rust nodig.” (vrouw, 62, M)

6. Samenkomen en ontmoeten

Sommige gespreksdeelnemers (drie mensen) hopen dat het in de toekomst weer mogelijk is om elkaar te ontmoeten en in grote groepen samen te komen in het post-coronatijdperk:

- “Dat we weer lekker met zijn allen op velden kunnen staan, festivals, feesten!” (man, 22, H)
- “Ik hoop dat we over vijf jaar - mag ik hopen, we weten niet hoe het gaat - ik hoop dat we elkaar over vijf jaar weer kunnen ontmoeten, dat we niet bang hoeven te zijn om bij elkaar in de buurt te zijn.” (man, 25, H)
- “Ook de vrijheid met evenementen en alles. Een vrolijk land.” (man, 42, L)

7. Internationale samenwerking

Slechts twee gespreksdeelnemers noemen internationale samenwerking als onderdeel van hun toekomstdroom. De ene gespreksdeelnemer voornamelijk uit angst voor nieuwe virussen:

- “Want de wereld is groot. En we moeten toch, en dat is toekomst, zeker meer rekening met elkaar gaan houden. Daar zijn we min of meer voor gewaarschuwd. En daar geloof ik ook in. Want dit zal niet de eerste keer zijn, daar moeten we zeker rekening mee houden. Omdat er gewoon onderzoeken zijn... Bijvoorbeeld naar de gletsjers. De gletsjer is bevroren sneeuw, bevroren water en in het water zitten tal van bacteriën die onbekend zijn, ziektes.” (vrouw, 62, M)

De tweede vanuit de mogelijkheden om op wereldniveau problemen op te lossen:

- “Dat we meer op wereldniveau dit soort dingen moeten aanpakken en dat meer gezamenlijk moeten doen. Maar ook de problemen met de luchtvaart, met het transport, met... nou noem maar op... dat zijn toch problemen waarvan nu in één keer blijkt dat we, als we dat allemaal willen, ze kunnen oplossen met elkaar.” (man, 55, H)

Overigens kozen de deelnemers wel verschillende beelden maar waren er ook een paar die er bovenuit staken. Omdat mensen soms bij hetzelfde beeld een andere associatie hadden (bijvoorbeeld beeld 11 werd soms geassocieerd met natuur en soms met individuele keuzevrijheid, beeld 16 soms met reizen en andere keren met reflectie en rust) hebben we in het verslag hierboven geen directe koppeling gelegd met de beelden en de uitspraken en ons beperkt tot de uitleg. De beelden waren immers een opstap voor mensen om te articuleren wat zij belangrijk vinden. Hieronder, als illustratie, nog wel een aangepaste collage, waar de beelden verschillend van grootte zijn weergegeven: hoe vaker genoemd, hoe groter. Beelden die niet genoemd zijn, keren niet terug.

Figuur 4.2 De droomvraag-beelden weergegeven in verschillende groottes, corresponderend met hoe vaak ze gekozen zijn.

4.2 Leren van de huidige situatie

Het valt op dat meerdere gespreksdeelnemers (zes mensen) expliciet benoemen dat zij hopen dat we collectief leren van de huidige coronacrisis. Allereerst hoopt een deel van de gespreksdeelnemers dat de crisis een zekere urgentie of noodzaak voor verandering creëert: mensen die hopen dat deze crisis een 'wake-up call is' die aanzet tot anders denken:

- “Ik denk dat dit misschien wel het moment is dat iedereen echt wakker geschud gaat worden en *moet* worden. Want tot nu toe leek dat nog niet echt zo te zijn. [Ik hoop dat] er meer over dit soort dingen nagedacht gaat worden. Ook over hoe we zuiniger moeten zijn met de natuur.” (vrouw, 18 H)
- “Het zou een aanknopingspunt zijn voor heel wat mensen om anders te denken en anders te doen. En ik denk dat heel veel mensen in deze periode er wel over nadenken eigenlijk. Over hoe het komt.” (man, 66, L)
- “Ik hoop toch wel dat we ook mede door deze crisis iets beter gaan nadenken over de vervuiling.” (vrouw, 26, L)

Daarnaast hopen sommige gespreksdeelnemers van een aantal dingen die juist nu gebeuren en ontstaan in ‘crisistijd’ dat deze blijven of groter worden in de toekomst. De meeste daarvan zijn in de bovenstaande ingrediënten voor de toekomst al genoemd.

Bijvoorbeeld het thuiswerken en minder reizen, het gevoel van saamhorigheid, meer tijd voor het gezin, genieten van de natuur dichtbij et cetera. Zinnetjes die daarbij werden gezegd waren bijvoorbeeld 'zoals we nu ontdekken...', 'wat we nu leren...' of 'wat we nu zien ontstaan...'.

Sommige mensen benoemen expliciet dat we deze kans niet voorbij moeten laten gaan zonder er van te leren en hopen dat we niet te snel teruggaan naar 'normaal':

- 'Dat mensen geleerd hebben om te reflecteren. Dat ze leren van wat er geweest is. Dat er een tijd is van *voor* de coronacrisis en *er na*. En dat het op zich niet helemaal verkeerd is dat het zo'n grote impact heeft. Want anders dan is het zo weer voorbij en gaan we gewoon verder of er niks is gebeurd.' (vrouw, 62, M)
- "Daar zijn we nu al mee bezig, laten we dat alsjeblieft doorzetten naar de toekomst toe. Niet van 'we hebben straks de crisis achter de rug, we gaan weer terug naar het oude'. Er zitten hele mooie initiatieven bij, laten we die vasthouden." (man, 49, H)

5. Scenario's voor de toekomst

Na de droomvraag legden we mensen voor wat zij, gegeven die droom, het meest aantrekkelijke scenario vonden van vier, door het SCP ontwikkelde, toekomstmogelijkheden. Deze scenario's zijn bij een eerdere burgerbevraging voor het SCP in 2004 ook gebruikt. Destijds ging het over de gewenste toekomst over twintig jaar. De scenario's zijn opgebouwd aan de hand van twee assen: gerichtheid op de wereld of focus op Nederland en individuele oriëntatie of het collectief als vertrekpunt. De gespreksdeelnemers kregen de volgende samenvatting:

Figuur 5.1 Scenario's zoals die aan deelnemers getoond zijn.

In onderstaande tabel staat schematisch weergegeven welke (elementen uit de) scenario's hoe vaak gekozen werden.

Als eerste keuze		Als tweede keuze			
		A1	A2	B1	B2
A1 Prestatiemaatschappij	-				
A2 Besloten, veilige en leefbare samenleving	6	1		3	2
B1 Samenleving met internationale verantwoordelijkheid	7	1	3		3
B2 Samenleving met veel gemeenschapszin	1			1	
		2	3	4	5

Tabel 5.1 Eerste en tweede keuze voor scenario's

Op de vraag welk scenario hen tegelijkertijd het meest aantrekkelijk en realistisch lijkt, werden scenario's B1 (zeven keer) en A2 (zes keer) veruit het meest genoemd. Op de vervolgvraag om uit een ander scenario een element te kiezen dat het gekozen scenario voor hen goed zou aanvullen zodat het nog wat beter bij hun droom zou aansluiten, kwam een meer gemengd beeld waarbij het vaakst (vijf keer) een element uit B2 werd gekozen. Maar ook scenario's B1 (vier keer) en A2 (drie keer) zien we hier terugkeren.

Al met al waren de meest gekozen *combinaties*:

- B1 met een aanvulling uit A2 (drie keer) of B2 (drie keer)
- A2 met een aanvulling uit B1 (drie keer) of B2 (twee keer)

We gaan hieronder iets meer in op de redenen achter de keuzes. Daarbij combineren we 'eerste' en 'aanvullende' keuzes omdat het immers vooral om die inhoudelijke motieven gaat en niet per se om het kiezen van een scenario (geen van de deelnemers gaf aan dat hij/zij *geen* aanvulling wilde... voor iedereen was de aanvulling dus een belangrijk element in de gewenste toekomst).

	1 ^e keus	Aanvulling	Totaal
B1 Samenleving met internationale verantwoordelijkheid			
Zorg en welzijn in de hele wereld <i>en</i> onze eigen samenleving.	5	3	8
Kwaliteit van leven is belangrijk.	3	1	4
Maatschappelijke problemen kunnen niet alleen door de markt worden opgelost. De overheid heeft daar een rol in.	5		5
A2 Besloten, veilige en leefbare samenleving			
Behoud van onze welvaart en cultuur.	4	1	5
Focus op sterk Nederland, niet teveel leunen op 'Europa'.	3	2	5
Veiligheid is belangrijk, en comfortabel leven ook. Daar hebben mensen een eigen verantwoordelijkheid in.	3		3
B2 Samenleving met veel gemeenschapszin			
Zorg en welzijn in onze eigen, directe sociale leefomgeving.		1	1
De menselijke maat is belangrijk.	1	1	2
Een sterke lokale overheid past daarbij. Net als verantwoordelijkheid van burgers voor elkaar: vrijwilligerswerk, omzien naar anderen.	1	4	5
A1 Prestatiemaatschappij			
Door een vrije markt meer economische groei en individuele welvaart.			
We hechten aan een comfortabel, uitdagend leven met kansen.		2	2
Focus op individuele verantwoordelijkheid, kleine overheid.			

Tabel 5.2 Keuze voor elementen uit de scenario's

Elementen uit B1, de 'samenleving met internationale verantwoordelijkheid'

Bij scenario B1 wordt door de gespreksdeelnemers vooral het **internationale element** uitgelicht (acht mensen), zowel door de mensen die dit scenario als eerste keus hebben, als door diegenen die het als aanvulling kiezen. Vaak wordt dit argument direct gekoppeld aan de huidige coronapandemie, vanuit de gedachte dat we als klein land weliswaar veel in huis hebben, maar dit soort problemen niet alleen kunnen oplossen. Internationale samenwerking op het gebied van gezondheid is daarom volgens hen essentieel.

- "Omdat ik toch ook zie wat er nu gebeurt (...) dat wij bijvoorbeeld nu weer mondkapjes uit China krijgen. (...) Je moet je kunnen laten helpen door andere landen en niet focussen op sterk Nederland. Nederland is als land klein, in verhouding tot andere grote landen." (vrouw, 31, M)
- "Ook met corona: als er niet zou worden samengewerkt, dan word je ook niet op de hoogte gehouden." (vrouw, 62, M)
- "Stel, deze crisis is een keer over, dat zal een keer gebeuren, dan gaat de hele discussie over volksziekte nummer 1, kanker, weer spelen. Waarvan ik vind: dat hoort gewoon internationaal aangepakt te worden, dat is dermate groot. Een op de drie mensen krijgt er straks mee te maken in Nederland, dat zal internationaal ook zo zijn. En nu is het onderzoek nog versnipperd." (man, 49, H)

Sommigen benoemen naast gezondheid ook economie en milieu als redenen om samen te werken:

- "We zijn een exportland en dat zal moeten blijven, dat kan niet anders. (...) Nederland is voor het BNP ontzettend afhankelijk van wat er geëxporteerd wordt. En daar leven we met zijn allen toch ook wel een beetje van." (man, 66, L)
- "Een aantal zaken zijn gewoon niet op lokaal niveau op te lossen. Bijvoorbeeld milieukwesties (...). Wat wij hier doen maakt niet zo gek veel uit op wereldschaal maar als we het wereldwijd wat beter aanpakken zullen we er allemaal beter van worden. En als we niet allemaal proberen voor die drie cent goedkoper iets van 10.000 km verderop te halen (...) en als we zorgen dat Afrika bijvoorbeeld ook een beter gebied wordt om te toeven, zullen we daar wereldwijd van profiteren." (man, 55, H)

Een aantal mensen (ook diegenen die B1 als eerste scenario kiezen) koppelt aan de internationale samenwerking expliciet als kanttekening dat ze het ook belangrijk vinden dat de eigen kracht van Nederland overeind blijft.

- "Ons eigen land, dat staat wel voorop maar we zijn niet alleen in de wereld. En vooral nu met corona (...). Engeland is uit de EU gegaan en net op het moment dat ze anderen nodig hebben, en dan zie je toch wel dat de EU veel voordelen heeft. Als wij hier straks uitkomen is er een grote spaarpot om ons te redden. (...) [In Engeland] krijgen ze niets van die spaarpot en een heleboel mensen die daar wonen realiseren zich dat nu ook. (...) We zijn niet de enige op de wereld. We moeten allemaal zo goed mogelijk voor de wereld zorgen, ik denk niet dat we het helemaal alleen kunnen." (vrouw, 20, M)

- “Nederland is een sterk land, dat is algemeen bekend, we zijn een rijk land, we kunnen met ons kleine land toch heel veel voor elkaar krijgen. Maar we kunnen het niet alleen. We zullen altijd gebruik moeten maken van kennis van omringende landen. Daar zijn we de wereld voor. Natuurlijk is Nederland Nederland en we hebben onze eigen strategieën, we mogen dat niet van andere landen overnemen. Maar we kunnen het niet alleen.” (vrouw, 26, L)

Eén gespreksdeelnemer noemt daarbij expliciet dat ze het ook belangrijk vindt dat Nederland ook voor andere landen klaar staat:

- “Ik vind juist dat dat ook wel iets sterks is van Nederland: dat als er iets gebeurt in andere landen of een tsunami, dat we daar geld voor in gaan zamelen. Ik vind dat wel heel erg Nederlands. Ik vind ook wel dat dat er eigenlijk in moet blijven, eerlijk gezegd (...) een mooie eigenschap.” (vrouw, 31, M)

In scenario B1 speelt de **overheid een actieve rol in maatschappelijke vraagstukken**. Dat aspect pakt een deel van de gespreksdeelnemers (vijf mensen) er uit – overigens alleen de mensen die het scenario ook als eerste keuze hebben. Het wordt nooit als aanvulling genoemd. Deelnemers noemen vooral het idee dat sommige vraagstukken te groot zijn om aan individuen of de markt over te laten: vangnetten zijn daarom belangrijk en er zijn mensen in de maatschappij die beschermd moeten worden:

- “Ja, ik zie die overheid soms goed misleunen, maar toch ga ik voor B1, omdat ik denk dat... ja... we zijn een goed geoliede maatschappij en dat kost een beetje natuurlijk, aan belastingen - dat weten we allemaal, dat we in Europa de meeste belasting betalen per hoofd van de bevolking - maar nu blijkt dat dat toch ook wel een andere kant heeft, want bedrijven worden nu gesteund.” (man, 66, L)
- “De overheid moet soms een stapje helpen met bijvoorbeeld geld voor mensen die niet zoveel hebben.” (vrouw, 20, M)
- “Vroeger was ik een liberaal in hart en nieren. Dat ben ik nog steeds hoor, maar waar ik de rol van de overheid zo klein mogelijk zag, zie ik tegenwoordig toch wel dat er een kentering is. Bijvoorbeeld: de zorgkosten schieten de pan uit doordat we marktwerking, of eigenlijk foutieve marktwerking, instellen. Dat zijn primaire taken die we als maatschappij moeten oplossen. Taken die een maatschappelijke functie hebben (...) transport, gezondheidszorg, dat soort zaken, die moeten we (...) eenduidig oplossen.” (man, 55, H)

Een persoon noemt expliciet dat ze een rol verwacht van de overheid om te helpen de gewenste gedragsverandering te bereiken:

- “Door bijvoorbeeld een hogere accijns te heffen op bijvoorbeeld tabak, dat zijn dingen die wij [als individuele burgers] bijvoorbeeld niet kunnen doen. En daar hebben we dus de overheid voor nodig om het eigenlijk voor onszelf makkelijker te maken in de toekomst. (...) Ik vind individuele vrijheid wel ook belangrijk. Het is niet de bedoeling dat de overheid de macht te veel neemt. Het is belangrijk dat je ook nog individuele keuzes kan maken. (...)”

- Maar neem bijvoorbeeld sigaretten: roken is een verslaving, en op het moment dat je [als overheid] die verslaving een beetje probeert in te perken gaan mensen sneller denken van: dit kan niet, dit moet stoppen.” (vrouw, 18, H)

Wat opvalt is dat men regelmatig even accentueert dat de overheid ook niet *te veel* macht moet krijgen: individuele ruimte en verantwoordelijkheid en ondernemerschap vinden de gespreksdeelnemers ook belangrijk.

Kwaliteit van leven wordt hier ook regelmatig (vier keer) als argument genoemd. Soms gekoppeld aan het idee dat het tijd wordt dat we afscheid nemen van de prestatimaatschappij:

- “Waar we tot nu toe vaak kwantiteit belangrijker vonden denk ik dat we veel meer naar kwaliteit toe moeten” (man, 55, H)
- “Als mensen gezond oud kunnen worden zonder dat ze in hun dagelijkse doen belemmerd worden (...) dan is dat iets waar ik wel waarde aan hecht.” (vrouw, 48, L)

Elementen uit A2 ‘besloten, veilige en leefbare samenleving’

Scenario A2 bevindt zich aan de andere kant van de scenario-matrix en is daarmee in veel opzichten het tegenovergestelde model. Respondenten die (elementen uit) dit scenario kiezen benoemen regelmatig **‘het behoud van onze welvaart en cultuur’** (vijf mensen).

- “Ik heb wel gekozen voor gezamenlijk en de wereld, maar ik vind het wel belangrijk dat Nederland zijn eigen land blijft. En niet dat het een soort internationale gemeenschap wordt. Want ja... ik vind het wel belangrijk dat Nederland in die zin zijn eigen welvaart en cultuur behoudt.” (vrouw, 18, H)
- “Ik hoop dat er ruimte is om voor elkaar te zorgen en zorg te dragen voor onze welvaart en de cultuur in Nederland. (...) Ik vind dat er bij ons [op school] bijvoorbeeld de ruimte moet zijn om feest te vieren zoals onze populatie het wil. Terwijl ik ook verwacht dat het op een katholieke school heel belangrijk is dat daar wel het kersfeest gevierd wordt en dat we dat niet moeten veranderen in een winterfeest of iets dergelijks.” (man, 25, H)

Soms wordt dit punt benaderd vanuit trots en waardering voor wat er is:

- “De welvaart binnen Nederland, dat is toch wel belangrijk. [En] ik vind onze cultuur nu, in corona tijd, echt een applaus waard. (...) Op het moment dat we elkaar nodig hebben zijn we ook één in Nederland.” (vrouw, 48, L)

Andere keren vanuit het gevoel dat die Nederlandse welvaart en cultuur een beetje in de verdrukking komt, of dreigt te komen,

- “Ik vind sowieso dat tot het hele gebeuren gebeurde, er te weinig focus op Nederland was en dat de aandacht altijd meer naar andere landen uit ging waar mensen het moeilijk hadden, terwijl hier in Nederland ook absoluut niet alles op orde was. Dus ik vind het wel belangrijk dat het eigen land goed gesteund wordt.” (vrouw, 50, M)
- “[Mijn voorbeeld is Noorwegen]. Ze zijn enorm rijk vanwege alle olie die daar binnenkomt, maar daarmee doen ze geen gekke dingen zoals oorlogen voeren, maar ze zorgen er gewoon voor dat de zorg heel goed is, de pensioenen heel goed zijn, school is daar voor iedereen. (...) Het geluk is

daar ook heel hoog en ze houden toch heel erg hun eigen normen en waarden. (...) Ik merk dat Nederland daar de laatste jaren (...) wat op blijft toegeven, dat het inderdaad steeds meer gaat leunen op Europa.” (man, 22, H)

- “[I]k vind het belangrijk dat] Sinterklaas en dat soort dingen, dat dat wel allemaal blijft en niet allemaal aangepast moet worden.” (man, 42, L)

Ook **‘een sterk Nederland’** komt regelmatig (vijf keer) voor in de antwoorden. Hier zien we de verschillende onderliggende gevoelens terugkeren die bij het vorige antwoord ook voorkwamen. Soms koppelt men het antwoord aan trots en vertrouwen in eigen kunnen, soms aan het gevoel dat Nederland de afgelopen jaren al (te) veel voor anderen doet.

- “Ja goed, ik woon in Nederland, dus het zou mijn voorkeur hebben als Nederland helemaal niet hoeft te leunen op andere landen. Ik denk dat wij dat ook... wij zijn natuurlijk best rijk in vergelijking met de rest van de wereld.” (vrouw, 48, L)
- “We zijn heel goed in staat onze eigen broek op te houden.” (Vrouw, 62, M)
- “Ik zie dat Nederland steeds, of tenminste regelmatig, andere keuzes maakt dan anderen en het wel steeds de beste keuze blijkt te zijn, of vaak. (...) Ik vind dat we ons moeten gaan richten en focussen op ons eigen sterke land. Ook als ik naar Europa kijk, dan hebben we als klein land een groot aandeel (...) We mogen wat minder het braafste jongetje van de klas (...) zijn. (...) We zijn echt een heel sterk land en dat draagt mede bij aan de welvaart van ons land, met een ontzettend lage schuld die we hebben en dergelijke.” (man, 25, H)
- “Zoals Italië en Spanje en zo, die willen allemaal maar dat we ze helpen maar... ja... (...) laten we ze niet over ons laten heenlopen, in ieder geval. Ik krijg steeds het gevoel dat Europa steeds meer van ons wil en zo en dat zou ik eigenlijk niet willen. (...) Ik zie (...) dat we gewoon mooi samen alles kunnen oplossen in Nederland, dat we niet echt Europa daarvoor nodig hebben, zo zie ik het.” (man, 42, L)

De twee personen die als eerste scenario voor B1 kiezen en die dit aanvullen met ‘een sterk Nederland’ uit A2, doen dit vanuit het idee dat internationale samenwerking belangrijk is, maar dit niet ten koste moet gaan van een sterk eigen land.

- “We kunnen niet buiten Europa, maar we moeten ook niet te veel leunen op Europa.” (vrouw, 62, M)
- “We willen graag anderen helpen maar soms moeten we ook even een keer ons eigen landje helpen hier en daar. (...) Dan hoor je weer dat er heel veel geld naar het buitenland wordt overgemaakt, terwijl ook in Nederland niet alles op orde is qua arme gezinnen en mensen die het hard nodig hebben. We hebben wel vangnetten maar daar zitten ook best wel heel veel gaten in, zeg maar (...) Dan moeten we toch even egoïstisch zijn, af en toe, en denken aan onze eigen mensen die het af en toe zwaar hebben. (...) Ik vind focus op sterk Nederland op allerlei dingen toe te passen en eigenlijk wel heel mooi. Ondanks dat we leuk overal hulp vandaan kunnen halen en kunnen geven is het ook wel belangrijk om zelf sterk te blijven als klein landje.” (vrouw, 26, L)

Een kleiner deel van de deelnemers noemt **veiligheid** (twee mensen) en **comfortabel leven** (één persoon).

- “Veiligheid vind ik zelf persoonlijk heel belangrijk. Ik wil me wel heel graag heel veilig voelen in Nederland. Dat gaat niet alleen over dat ik op straat kan lopen zonder dat er iets gebeurt. Dat gaat over alles. Je ziet nu wat er gebeurt: er wordt geld vrij gemaakt voor alle ondernemers. Dat is ook een stukje veiligheid voor mij. En dan is het niet eens op mij van toepassing. Maar wel op de andere mensen binnen Nederland.” (vrouw, 48, L)
- “En de veiligheid van mensen vind ik belangrijk” (vrouw, 50, M)
- “Die 24-uurs economie, daar zie ik ook totaal geen heil in. Dus ik hoop... ja ik ben de oudste hier uit het groepje, misschien speelt dat wel mee, maar ik hecht veel waarde aan structuur en aan op tijd werken, maar ook op tijd rust. Dus de balans daarin. Je kunt hard werken, maar je hebt ook je rust nodig.” (vrouw, 62, M)

En een deelnemer voegt het thema van ‘transparantie’ toe aan dit scenario.

- “Open naar elkaar, net als nu. Iedereen weet hoe Nederland werkt. Hoeveel sterfte er is, van alles. Iedereen is dan op de hoogte. En... ik hecht waarde aan open systemen. Besloten systemen vind ik eng. Dus het moet niet te nationalistisch worden.” (vrouw, 62, M).

Elementen uit B2, de ‘samenleving met veel gemeenschapszin’

Uit scenario B2 spreekt de gespreksdeelnemers vooral het lokale aspect aan. De meeste mensen die hier een element uit noemen lichten dat eruit. Op een na doen ze dat als *aanvulling* op hun scenario van eerste keuze (B1 of A2). Het wordt dan benoemd als een soort tegenhanger: ‘think global, act local’ (in het geval van B1) of: sterke eigen verantwoordelijkheid voor iedereen maar we laten mensen niet aan hun lot over (combinatie met A2).

Het aspect van een sterke lokale overheid wordt maar door een enkeling benoemd. Het gaat de deelnemers hier vooral om het ‘**omzien naar anderen**’ in de eigen omgeving, door burgers, bijvoorbeeld, en door lokale (vrijwilligers)organisaties. Waarbij mensen overigens verschillen in de mate waarin ze dat een verplichting willen laten zijn:

- “Dat je bijvoorbeeld als je gaat verhuizen gewoon verplicht bent om - nouja, verplicht is een groot woord – om een soort buurtfeest te geven of elkaar gewoon een beetje meer te leren kennen. Dat je weet wat er gebeurt. Dat geeft ook een veilig gevoel, als jij bijvoorbeeld op vakantie bent. (...) In mijn droom zijn er (...) mensen die wat meer voor elkaar over hebben en echt wat meer naar elkaar kijken in plaats van dat [ze alleen bezig zijn met dat] alles bij henzelf thuis in orde moet zijn.” (vrouw, 31, M)
- “Het moet niet zo zijn dat je buurvrouw een week overleden in haar kamer ligt. Dus je moet wel wat naar elkaar omzien, maar het idee dat ik alles voor mijn buurvrouw ga doen of mijn buurvrouw voor mij... dat gaat tegen de vrijheid in.” (vrouw, 62, M)
- “Ik hoop dat er ruimte is om voor elkaar te zorgen (...) En eigenlijk vind ik, nou... wat er dus onlangs is voorgesteld voor een maatschappelijke dienstplicht: ik vind dat iedereen in Nederland zijn steentje moet bijdragen in het zorgen voor elkaar. [Dus] daar ben ik echt voorstander van.” (man, 25, H)

- “In je eigen leefomgeving, dat is heel belangrijk. Je ziet het nu ook gebeuren: initiatieven die ontstaan, mensen die voor elkaar zorgen en wat meer oog voor elkaar hebben (...) in jouw eigen woon- en leefomgeving.” (vrouw, 50, M)

Twee mensen benoemen ‘**zorg en welzijn in de sociale leefomgeving**’, hun argumentatie sluit goed aan bij de vorige antwoorden, alleen breiden ze het uit tot professionele instanties:

- “We weten in de praktijk dat de overheid niet alles is. Ze kunnen richtlijnen uitzetten, soms kunnen ze dingen afdwingen maar je ziet het nu ook in de huidige situatie: dit is gewoon niet door de overheid alleen op te lossen. Ja, en dat zal in de toekomst ook regelmatig voorkomen. We zijn op elkaar aangewezen en we hebben elkaar af en toe hard nodig. De voedselbank hebben we nodig. Vrijwilligers hebben we keihard nodig. En daarin moeten we ook ondersteund worden door de overheid. Een overheid die het liefst zo dicht mogelijk bij staat, dus lokaal. Zodat die ook weet wat er speelt.” (man, 49, H)
- “Je hebt natuurlijk de Tweede Kamer, die probeert zoveel mogelijk goed te doen maar die ziet natuurlijk niet wat er in de kleinere dorpen en steden precies gebeurt, dus daarom is het wel fijn als er ook mensen staan en werken om dat te kunnen zien en daar voor te kunnen zorgen.” (vrouw, 20, M)

Overigens benoemt één persoon (vrouw, 62, M) expliciet dat ze juist *niet* de zorg aan vrijwilligers en buurtbewoners wil overlaten, met het argument dat het een beroep is voor professionals. Ze benoemt het niet als element van B2, ze heeft zelf een achtergrond in de zorg en noemde bij vraag 1 de grotere waardering voor dit beroep tijdens de huidige crisis als positief voorbeeld, toch noemen we haar opmerking hier mee.

Tenslotte noemen twee deelnemers de ‘**menselijke maat**’:

- “Niemand zit te wachten op een overheid die maar bepaalt ‘je moet dit doen, je moet dat doen’. Er moet ook een beetje rekening gehouden worden met de impact op de mensen.” (man, 49, H)
- “Zorgen voor elkaar, dat moet je op internationaal niveau doen, maar ook op lokaal niveau.” (man, 55, H)

Elementen uit A1, ‘de prestatimaatschappij’

Scenario A1 wordt nooit genoemd als eerste keus, maar er komen wel twee keer aanvullingen uit dit scenario voorbij (beide keren door een man). Het gaat dan om de zin ‘We hechten aan een comfortabel, uitdagend leven met kansen’. Deze gespreksdeelnemers koppelen dit aan het creatieve en ondernemende dat zij in hun toekomst graag in Nederland blijven zien.

- “Ik denk dat dat een heel belangrijk probleem - nee geen probleem, een item - is dat je gedreven wordt door motivatie om nieuwe uitvindingen te doen (...) We zijn gewoon technisch heel erg goed in dit land. . De creativiteit en innovatie. (...) Ja, je weet nooit wat eruit voortvloeit, maar we hebben heel veel hier bedacht en uitgevonden en dat gaat de hele wereld rond. We zijn een heel klein landje maar niet te onderschatten.” (man, 66, L)
- “We hechten aan een comfortabel, uitdagend leven met kansen. Ik denk dat dat ook wel een mooie toevoeging is. Dat is een soort van mentaliteit van de Nederlander.”

Waardoor die erop uitgaat. (...) Als ik het zelf niet comfortabel heb, dan zorg ik er zelf voor dat ik het wel comfortabel krijg. Kansen en uitdagingen pakken. Dus het is meer een mentaliteitsdingetje. [...] Een van de grootste punten in de Nederlandse cultuur is dat het een handelsland is en blijft. Dus weer helemaal op onszelf, dat kunnen wij ook weer niet. We hebben geen olievelden waar we onuitputtelijk geld uit kunnen oppompen. Alleen een Nederland op zichzelf, dat bestaat niet. Dus Europa blijft nodig. Of een wereldeconomie.” (man, 22, H)

6. Eerste stappen op weg naar een (nog) beter Nederland

Als laatste vraag legden we de gespreksdeelnemers voor wat ze zien als eerste logische stap richting hun ideale toekomst van Nederland. Ook keken we met hen naar wie er dan voor hun gevoel 'aan zet' is om die stappen te realiseren.

6.1 Hoe wordt het beter?

Deelnemers gaven drie soorten antwoorden op de vraag wat nu eerstvolgende stappen zijn:

- (Iedereen moet....) bewustere keuzes maken / eigen verantwoordelijkheid nemen
- (We/de overheid moet...) vasthouden wat nu goed gaat
- (Eerst moeten we...) goed door de corona epidemie

Bewustere keuzes maken

De meeste gespreksdeelnemers (zeven mensen) noemen het maken van (meer) bewuste keuzes als belangrijke eerste stap. In de geest van 'een betere toekomst begint bij jezelf' benoemen ze dat mensen zelf meer zouden kunnen (moeten) gaan nadenken over (alledaagse) persoonlijke keuzes, zoals het vervoermiddel dat je neemt, of je thuiswerkt of niet, kleding die je wel of niet koopt, en ook levenskeuzes die je maakt. Altijd is er een link met datgene wat die persoon zelf belangrijk vindt (beter milieu, hoger welbevinden,...).

Eigen verantwoordelijkheid is een begrip dat hier veel terugkomt:

- "[ik denk] dat het meer richting de individuele persoon gaat. Dat die er echt voor kiest om zichzelf helemaal te ontdekken en daarmee vooruit te gaan. Dat klinkt natuurlijk best wel filosofisch. En dat zou iedereen natuurlijk wel willen. Maar ik denk dat daar echt heel veel terrein op te winnen valt. Dan denk ik dat Nederlanders veel meer met een doel leven. Waardoor zij uiteindelijk ook allemaal wellicht hun gedroomde samenleving hebben over vijf jaar. En als we dan allemaal onze gedroomde samenleving hebben over vijf jaar, dan kom je in die samenleving die ik in het begin omschreef waarop iedereen elkaar laat leven zoals diegene is." (man, 22, H)

Sommigen maken het heel concreet en spreken in de ik-vorm:

- "Ik wil een stukje grond. Wij willen een stukje grond gaan kopen. En dan een eigen huis bouwen, dat is dan de volgende stap." (vrouw, 62, M)

Anderen beschrijven het wat meer in algemene termen en spreken over 'je' of 'iedereen'.

- "Een kledingstuk minder kopen zorgt al voor enorm minder CO2 uitstoot. Dus een goede afweging maken - 'is dit nodig en moet dit of is dit gewoon voor de leuk?' - en daarin naar jezelf kijken, ik denk dat dat al een begin is. Als iedereen wat meer naar zichzelf gaat kijken." (vrouw, 18, H)

En sommigen leggen de nadruk wat meer op de actie en anderen op het nadenken:

- “Ik werd me erg bewust van wat ik allemaal had en wat ik in huis had toen ik opruimde. En ik ben gewoon wat ik heb gaan gebruiken. Een oud colbertjasje van meer dan 20 jaar oud, daar heb ik een nieuwe voering in gezet, dus dat is ge-upgrade en hergebruikt en ik ben er heel tevreden over.” (Vrouw, 62, M)
- “Nou, als ik naar mezelf kijk, dan denk ik dat ik me bewuster moet zijn dat het eigenlijk heel gek is dat ik zo makkelijk in de auto stap. En dat ik me bewuster moet zijn van wat ik allemaal in mijn eigen omgeving heb.” (man, 25, H)

Een deelnemer benoemt expliciet dat hij om andere keuzes te kunnen maken wel nodig heeft dat hij meer verdient:

- “Minder werken en hetzelfde salaris. Daar hebben ze het ook wel vaak over gehad volgens mij, op tv.” (man, 42, L).

Vasthouden van wat nu goed gaat

Een tweede lijn in de antwoorden (door vijf mensen genoemd) gaat over het vasthouden van wat er nu in deze crisis goed gaat. Deze deelnemers hopen op een gedragsverandering, in concreet gedrag van mensen, maar ook in de maatschappij en het land als geheel:

- “Dat we nu echt eens even gaan kijken naar wat er nou gebeurd is en hoe we daarvan toch echt wel iets kunnen vasthouden in de toekomst, zodat dat echt verbeterd wordt.” (vrouw, 31, M)
- “Dat al die mooie dingen die we nu ontdekken qua milieu en samenwerking dat we dat behouden. Zoveel als het kan. (...) De positieve dingen van deze crisis, dat we daar toch wat mee doen. Je ziet het water en de lucht die heel veel schoner zijn en je ziet al die mensen die samenwerken en voor de ouderen zorgen. [Ik hoop] dat we toch die dingen, dat we daar mee door gaan.” (vrouw, 20, M)
- “We hebben heel veel kwetsbare dingen in de samenleving nu in één keer aan het licht zien komen. Onder andere de bezuinigingen in de zorg. Maar ook de milieuvervuiling: iedereen merkt gewoon op straat dat het ontzettend helder is in de lucht. Er is iets minder fijnstof. (...) We kunnen toch een heleboel dingen doen waarvan we dachten: dat kost een heleboel tijd en energie en moeite. Zoals thuiswerken, onderwijs op afstand, minder bewegingen op straat, ook met de auto. Veel minder vliegen. (...) Laten we dat vasthouden, dat is belangrijk opdat we in de toekomst niet meer zulke crisissen meemaken.” (man, 49, H)

Het begrip ‘leren’ (lering trekken, reflecteren, stilstaan) valt hier regelmatig, als een soort eerste stap:

- “Ik hoop alleen inderdaad dat er uit de periode een hoop lering getrokken wordt en dat er over een paar jaar nog teruggedacht wordt aan de positieve dingen die er nu uitkomen, zoals de saamhorigheid en behulpzaamheid.” (vrouw, 50, M)

En sommigen spreken niet alleen over vasthouden, maar ook over het opschalen van initiatieven die nu klein en lokaal zijn gestart bijvoorbeeld.

- “Je ziet dat een hele hoop initiatieven die nu ontwikkeld worden, dat blijven initiatieven die ad hoc staan. [Ik hoop] dat we een aantal van dit soort initiatieven meer formaliseren en kijken hoe we ze kunnen toepassen op grotere schaal. Eigenlijk hoop ik dat ze gewoon kijken: wat komt er uit de maatschappij, wat komt er uit de samenleving, wat is goed, wat willen we bewaren en hoe gaan we dat beschikbaar maken of toegankelijk maken of maatschappijbreed invoeren?” (man, 55, H)

Sommige mensen twijfelen overigens of het ook echt zal gebeuren. Een deelnemer verwoordt het als volgt:

- “Iemand die ziek is heeft maar een wens: beter worden. Iemand die gezond is heeft er meteen weer honderd.” (Man, 49, H)

Eerst goed door de coronacrisis komen

Een drietal gespreksdeelnemers (overigens in hetzelfde gesprek, dus wellicht hebben ze elkaar ook beïnvloed) benoemt als eerste stap dat we als samenleving eerst door de crisis moeten komen:

- “Eerst moeten we hier doorheen eigenlijk. Als dat weer normaal is - dus niet die anderhalve-meter-maatschappij, maar dat we gewoon weer normaal kunnen leven zoals het was - dan zijn we weer een stuk verder. Ik denk dat dat nog wel een jaar ofzo duurt. Onze onzichtbare vijand. En dan... dan komt eigenlijk de toekomst daarna, denk ik.” (man, 66, L)

6.2 Wie is aan zet?

Om nog iets concreter zicht te krijgen op hoe mensen de nabije toekomst en beweging richting een (nog) beter Nederland zien, hebben we ook gevraagd van wie ze iets verwachten in die eerste stappen.

De gespreksdeelnemers die aangeven dat het wat hen betreft vooral begint bij **bewustere keuzes** van burgers noemen ook eigenlijk allemaal (5 mensen) dat het dan aan mensen *zelf* is om daar initiatief in te nemen. Om je eigen verantwoordelijkheid te nemen. En om elkaar ook een beetje te inspireren en aan te steken:

- “Ik denk dat we een hele krachtige samenleving zijn. En heel sterke en slimme samenleving en ik denk dat het het meest krachtig is als iedereen bij zichzelf begint, want van daaruit kun je mooie stappen maken.” (man, 25, H)
- “Elkaar stimuleren denk ik. (...) Dan kun je elkaar inspireren en misschien dat je elkaar daarbij ook wel kan helpen. Als de ene goed is in het ene en de andere is goed in het ander... Ja, zoiets... ik zie geen ruilsamenleving maar het contact met elkaar [kan goed werken].” (vrouw, 62, M)

Slechts een gespreksdeelnemer benoemt dat ze hoopt dat de overheid hier ook een rol in neemt, om het gedrag te beïnvloeden en onderzoek te doen naar nieuwe mogelijkheden.

- “Het begint bij burgers met individuele bewuste keuzes, maar de overheid kan daarin zijn verantwoordelijkheid nemen (...) misschien geld vrijmaken voor wetenschap. (...) hoe kan je

plastic recycelen... [bijvoorbeeld]. Dat ze meer kijken naar wat de mogelijkheden voor de toekomst zijn en daar ruimte voor vrijmaken.” (vrouw, 18, H)

En er is de (eerdergenoemde) deelnemer die aangeeft dat hij van overheid en werkgevers nodig heeft dat het mogelijk wordt om minder te werken voor hetzelfde salaris (man, 42, L).

De mensen die hopen op het vasthouden van ‘wat nu goed gaat’, kijken **zowel naar individuele burgers** (drie keer) **als naar de overheid** (vier keer). Vaak noemen ze beiden en benadrukken de wisselwerking. Het is dan aan het individu om te leren en het eigen gedrag aan te passen, en de overheid kan bijvoorbeeld een rol vervullen op het gebied van beleid aanpassen dat gedrag stimuleert, iets meer een rol pakken in de zorg en de marktwerking daar terugdringen, interessante initiatieven opsporen en die faciliteren of groter maken en informatie blijven verstrekken (en desinformatie voorkomen):

- “Ik denk dat dat een samenwerking is van de overheid en ons. Natuurlijk, dingen als schone lucht en luchtverkeer, daar kunnen wij vrij weinig aan doen. Dat daar zoals eerder gezegd is, een betere optie voor is, of dat er minder gevlogen wordt. Maar dingen als bijvoorbeeld voor de ouderen zorgen, daar kunnen wij ook een handje in helpen. En het milieu, we kunnen dingen doen als afval scheiden en minder plastic gebruiken en dat soort dingen.” (vrouw, 20, M)
- “Wat de overheid zou kunnen doen is: minder vaak bepaalde winkels open hebben, zodat mensen gewoon bewuster gaan leven. Dat er misschien ja... dat er misschien toch minder... En meer stimuleren om met het OV te gaan in plaats van met de auto. Dingen die beter voor het milieu zijn.” (vrouw, 31, M)
- “Nu hebben al veel burgers/ondernemers initiatief getoond, dus is de overheid aan zet. Maar de burgers moeten ook zelf wat doen. (...) Ik ben wel iemand van: in eerste instantie moet je het gewoon zelf doen. (...) We zien de winkels uit de winkelstraten verdwijnen en dan zitten we krokodillentranen te huilen, maar ondertussen zitten we wel van alles bij Alibaba te bestellen. We moeten ook de hand in eigen boezem steken. Moeten we niet gewoon blijven kopen bij de lokale handel? Dat soort dingen moeten we denk ik ook doen. Ik hoop dat dat... ik denk dat daar onze samenleving als geheel.... Maar we hebben toch ook weer een overheid nodig die ons zeg maar met de neus op de feiten drukt, zo van: ‘hé, toen was het goed, dit moeten we vasthouden’. Want de mensheid vergeet snel.” (man, 55, H)

Ook degenen die de nadruk leggen op het eerst goed door de coronacrisis komen verwachten daarin zowel van burgers als de overheid iets. De overheid en het RIVM zijn in hun idee degenen die een verantwoord beleid opstellen en informatie delen, en het is aan de burgers en ondernemers om zich daaraan te houden, en om eigen voorbereidingen te treffen voor een eventuele volgende keer:

- “Ik denk dat iemand het voortouw moet nemen. En daar is dan natuurlijk de regering voor. En als het een beetje bij het redelijke blijft, wat ik nu wel vind, dan moet de bevolking daar gehoor aan geven.” (vrouw, 50, M)
- “Ja. De overheid zou daar in principe de eerste stap in moeten zetten zodat we langzaam weer naar die vrijheid kunnen. En ja, die ondernemers, we moeten toch nadenken: ‘misschien dat we toch een plan hadden moeten hebben. Misschien dat het toch wel eens nog een keer gebeurt’.

Het is natuurlijk een oorlogssituatie - zonder de oorlog natuurlijk. Ik denk niet dat het gek is om daar een plan voor te hebben. Misschien voor de toekomst, misschien komt nog wel eens een keer zo iets voorbij.” (vrouw, 26, L)

7. Procesobservaties

De voorgaande hoofdstukken bevatten een weergave van datgene wat er besproken is in de vier focusgroepen. Naast de inhoud van wat er gezegd werd, viel er ook een aantal dingen op aan de manier waarop er met elkaar gesproken werd. En aan wat er juist niet gezegd werd. In dit hoofdstuk benoemen we een paar van die procesobservaties.

Een gevoel van trots en saamhorigheid, ook in het gesprek

Het viel op dat bijna alle gespreksdeelnemers trots waren op ‘de Nederlandse manier’ van omgaan met de coronacrisis en dat mensen het gevoel hebben dat we ‘allemaal in hetzelfde schuitje zitten’. Dit gevoel van trots en saamhorigheid werd een aantal keer expliciet genoemd, zoals bijvoorbeeld bij het delen van de voorbeelden van Nederland op z’n best maar nog vaker hoorden we het tussen de regels door. Er was een duidelijk ‘wij-gevoel’. Dit zagen we in het gesprek zelf aan kleine dingen als aanmoedigingen naar elkaar, herkenning uitspreken of het snel met elkaar eens zijn. Maar ook de toon waarop gesproken werd: enthousiast en positief. En het zat hem ook in dingen die *niet* gezegd zijn of die *niet* aan de orde kwamen. Er is bijvoorbeeld geen enkele keer kritiek geuit op de Nederlandse aanpak, deze leek zonder meer voor ‘waar’ en ‘goed’ aangenomen te worden zonder hier vraagtekens bij te plaatsen. Ook werd er veel gesproken over ‘Nederland’, ‘Nederlanders’ en ‘de Nederlandse manier’ zonder dat hierbij veel onderscheid werd gemaakt tussen verschillende groepen in de maatschappij die op een andere manier getroffen worden door de crisis of er op een andere manier mee omgaan. Er werden wel voorbeelden genoemd van eenzame ouderen, zorgprofessionals die nu steun nodig hebben en kinderen die het lastiger hebben in tijden van thuisonderwijs maar we hoorden weinig over bijvoorbeeld daklozen of asielzoekers of andere groepen in de maatschappij die niet precies tot de kern behoren. Dit roept ook de vraag op tot waar het ‘samen’ voor deze respondenten zich uitstrekt en wat ‘Nederlands’ voor hen wel en niet is.

Al met al hebben we vooral de observatie dat die trots en saamhorigheid vooral een ‘gevoel’ is, misschien versterkt of veroorzaakt doordat we in een crisis leven. Ook het feit dat we in de vraagstelling vooral vroegen naar positieve voorbeelden en toekomstdromen kan hier aan bijgedragen hebben evenals het gegeven dat de deelnemers in de groepsinterviews weliswaar verschilden in leeftijd, opleidingsniveau en geslacht maar allemaal wel blanke, autochtone inwoners waren.

Behoeftte aan uitwisselen en reflecteren

Voorafgaand aan de gesprekken twijfelden we of mensen wel genoeg mentale ruimte zouden hebben om mee te doen aan een interview over de *toekomst* van Nederland. De coronamaatregelen waren immers ten tijde van het interview nog maar vier weken actief, het land zat nog midden in de gewenningsfase. Zou het gesprek alleen maar over corona gaan of zou het lukken om *voorbij* de huidige situatie te kijken?

Inderdaad ontdekten we tijdens de gesprekken dat mensen het erg waardeerden om samen met anderen te praten over de huidige situatie. Waar je normaal als interviewer soms hard moet werken om deelnemers aan de praat te krijgen was het nu eerder hard werken om deelnemers op een beleefde manier te vragen binnen de tijd te blijven. Dat bleef zo, ook bij de vragen die meer over de toekomst gingen. We kregen als interviewers de indruk dat alle ervaringen nog zo ‘vers’, ‘rijk’ en soms ‘verwarrend’ waren dat deelnemers hier wel graag over wilden praten en het soms ook ervoeren als ‘hardop denken’.

Een flink aantal deelnemers lukte het vanaf de tweede vraag ook echt om na te denken over een toekomst *na* corona. Sommigen vonden het echter lastiger om voorbij het nu te kijken, en met name om hun *ideale* situatie te schetsen. Wij moesten als interviewers dan echt even helpen: ‘maar stel nou dat het gelukt is om dit te realiseren...’ of ‘het is jouw ideale toekomst, wat zou je zelf graag willen zien?’. Het leek alsof een aantal van hen eerst de toestemming nodig had om weer te dromen van een meer rooskleurige toekomst en te denken in mogelijkheden vanuit de huidige situatie waarin er vooral veel niet mogelijk is. En angst en zorgen ook een rol spelen. Ook gaven mensen meermaals aan nog niet eerder op deze manier over de situatie te hebben nagedacht.

Nieuwsgierigheid naar perspectieven van anderen

Hiermee samenhangend was het opvallend om te merken hoe nieuwsgierig deelnemers waren naar de perspectieven van anderen. Dikwijls benoemden deelnemers dit ook expliciet aan het einde van het gesprek. Zij vonden het ‘interessant’, ‘leuk’, ‘inspirerend’, ‘verrijkend’ of ‘verrassend’ om deel te nemen aan het gesprek, om zelf hardop te denken maar met name ook om de verhalen en ervaringen van andere mensen te horen die ze anders misschien zelf niet zo snel zouden tegenkomen. We merkten het ook tijdens de gesprekken aan de manier waarop mensen aandachtig naar elkaar luisterden of terugkwamen op inzichten of voorbeelden van andere gespreksdeelnemers later in het gesprek.

Ook viel het op dat mensen niet de neiging hadden hun eigen standpunt te verdedigen of anderen te overtuigen van het eigen gelijk. En hoewel mensen soms logischerwijs door elkaar beïnvloed werden, viel het ook op dat gespreksdeelnemers zich veelal vrij voelden om een ander antwoord te geven dan de rest van de groep of hun eigen perspectief in te brengen. Dit zagen we bijvoorbeeld terug bij de derde vraag over scenario’s waarin deelnemers echt even positie moesten kiezen. Natuurlijk heeft de framing aan het begin van het gesprek hieraan bijgedragen, waarin we benadrukten dat het een ‘groepsinterview’ was waarin we benieuwd waren naar ieders perspectief en ervaring in plaats van een ‘groepsdiscussie’ waarin we het met elkaar eens moesten worden. Ook kan het zijn dat het voeren van het gesprek via videobellen hier invloed op heeft gehad. Daarin is het immers per definitie lastiger om door elkaar heen te praten en gaan mensen door de sterke mate van structuur al vanzelf meer op elkaar wachten en luisteren voor ze zelf de beurt nemen. Toch had dit gesprek ook heel anders kunnen verlopen en wel in een heftige discussie kunnen uitmonden, wanneer mensen elkaar bijvoorbeeld in de kroeg of via social media zouden zijn tegengekomen, vermoeden wij. Desalniettemin vonden mensen het in deze ondersteunende gespreksstructuur wel

degelijk prettig om meer van elkaar te horen en naar elkaar te luisteren. Voor ons een illustratie van hoe een open en nieuwsgierig gesprek kan ontstaan als de juiste context aanwezig is.

Tussen scepsis en vertrouwen: hoop

Een laatste observatie betreft de toon waarop mensen zich uitspraken over de toekomst. Mensen waren verre van sceptisch, ze gingen echt mee in de vraag om een droombeeld te schetsen en een ideaal scenario voor zich te zien, en gaven ook aan wat voor hen belangrijk daarin was en waarom. Daar hoefden we als interviewers niet veel in te sturen (soms moeten we daar harder voor werken omdat mensen dan blijven hangen in het heden of in negatieve verwachtingen). Maar we kunnen niet zeggen dat ze vol vertrouwen naar die toekomst kijken in de zin dat ze verwachten dat die dromen ook gaan uitkomen. Nou was dit geen vraag in het gesprek dus niemand heeft het rechtstreeks uitgesproken maar wij proefden in de antwoorden van de deelnemers vooral hoop, en niet zozeer verwachting.

Naarmate de dromen concreter waren en mensen deze voelden als iets waar ze zelf invloed op kunnen uitoefenen (denk aan zaken als: zelf groente verbouwen, jouw eigen kleding verstellen, minder op social media en meer rust en tijd voor familie maken) leken ze er meer op te vertrouwen dat ze ook waar zouden kunnen worden dan wanneer ze abstracter en algemener waren en meer buiten de eigen invloedssfeer vielen (iedereen minder reizen of plastic gebruiken, milieuvriendelijkere alternatieven voor luchtverkeer, einde aan de 24-uurs economie).

Opvallend daarin was het verschil in taalgebruik: met name als er algemenere woorden als 'de regering', 'het land', 'we', 'iedereen' in het spel zijn leek het vertrouwen in de goede afloop al minder groot te voelen. En was het ook minder duidelijk wie er dan aan zet zou zijn (het deed ons een beetje denken aan het omstanderssyndroom: als er meerdere mensen staan te kijken kan een groep soms verlammen omdat er niet één persoon in actie komt: iedereen kan het immers doen?). En naarmate het droombeeld concreter werd leek dat vertrouwen iets sterker te zijn. Hoewel ook daar mensen regelmatig lieten doorschemeren dat ze weten dat ze het verschil tussen een goed voornemen en daadwerkelijke gedragsverandering heel goed kennen. Eén van de deelnemers gaf dat heel treffend woorden: 'iemand die ziek is wil maar één ding: beter worden en zodra hij beter is heeft hij weer 100 wensen.' Een ander zei 'de mensheid vergeet snel.' Dus (blind) vertrouwen op 'het systeem', op 'anderen', of op 'zichzelf', troffen we niet aan. Wel hoop dat het toch zal gaan lukken. Zoals een deelnemer zei: 'Ik hoop alleen inderdaad dat er uit de periode lering wordt getrokken en de positieve dingen die nu eruit komen (...) dat daar over een paar jaar ook nog aan teruggedacht wordt.'

8. Analyse: hoe kan het volgens de deelnemers (dus) (nog) beter?

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de uitkomsten per vraag besproken en enkele procesobservaties gedaan. Als we vergelijken wat mensen zeggen op de verschillende vragen, dan zien we een aantal lijnen ontstaan in wat mensen ten tijde van de start van de coronacrisis hopen en wensen voor de toekomst van Nederland en welke rol de Nederlandse overheid en zichzelf hierin zouden kunnen oppakken om dit mogelijk te maken.

Veruit de meeste voorbeelden waarin de gespreksdeelnemers Nederland in het begin van deze coronacrisis op zijn best vinden, gaan over saamhorigheid en de 'intelligente lockdown'-maatregelen en de reactie daarop. Er is zowel waardering voor de initiatieven van de overheid als voor het gedrag van de bevolking. Hier klinkt ook trots in door op 'de Nederlandse aanpak'. Gevraagd naar toekomstdromen horen we vooral thema's als gemeenschapszin, een beter milieu, welvaart en welzijn in Nederland terugkeren. Dat vertaalt zich door in een scenario waarin Nederland weliswaar samenwerkt met andere landen rond grote vraagstukken (gezondheid, milieu, economie) maar vooral ook actief is in eigen land: de overheid pakt idealiter een duidelijke rol in maatschappelijke vraagstukken (zonder al te dwingend te zijn...) en Nederland leunt niet te veel op Europa maar vertrouwt op eigen kracht. Hierdoor blijven de Nederlandse welvaart en cultuur beschermd en is er zorg en aandacht voor elkaar doordat mensen naar elkaar omzien. Mensen vinden hun gewenste scenario geen vanzelfsprekendheid, ze hopen dat deze realiteit wordt maar vertrouwen er niet op dat dit zomaar gebeurt, dat er zonder meer iets verandert na de crisis. Om er toch te komen, kijken de gespreksdeelnemers zowel naar de overheid, naar anderen als naar zichzelf.

Wat verwachten ze van die drie partijen? Daar proberen we in deze paragraaf nog iets meer reliëf in te brengen.

Saamhorigheid en solidariteit (binnen grenzen)

De gespreksdeelnemers waarderen de saamhorigheid en solidariteit die ze nu ervaren en dat is een sterk gevoel. Het uitte zich ook in de gesprekken zelf: niet alleen in wat mensen zeiden, maar ook in de manier waarop ze zich uitten en op elkaar reageerden. Een interessante vraag is dan: wat is dat dan, en tot wie strekt het zich uit? We hebben hier niet rechtstreeks naar gevraagd in de gesprekken, maar er zijn wel een aantal observaties te maken als we naar de antwoorden kijken door deze bril.

Ten eerste valt het op dat gespreksdeelnemers zich in deze tijd van crisis trots voelen op Nederland als geheel en blij zijn met de saamhorigheid en solidariteit die ze daarin ervaren. Dat lijkt vooral een sterke gevoelsreactie op wat er in ons land in zijn algemeenheid gebeurt - de 'Nederlandse' aanpak van de overheid en hoe de bevolking daarop reageert.

Mensen noemen daarvan veel voorbeelden en benadrukken daarbij regelmatig dat wij het als land 'anders' en 'beter' doen dan omringende landen (denk aan Italië en Spanje).

Opmerkelijk daarbij is dat we weinig voorbeelden hoorden van persoonlijke, concrete acties. Niemand vertelde bijvoorbeeld dat hij of zij vrijwilliger was geworden of boodschappen had gedaan voor of ontvangen van de burens. Eén persoon vertelde dat ze bewuster boodschappen doet bij lokale ondernemers, een ander vertelde dat veel mensen rond Pasen kwamen winkelen bij de bakker waar ze werk en een derde had praktisch meedenken en hulp uit het eigen ondernemersnetwerk ervaren. Maar over het algemeen had men het vooral over hoe we 'als Nederland het nu samen doen' en gaf voorbeelden daarvan (de manier waarop de overheid communiceert, het leiderschap van Rutte, de wijze waarop burgers zich aan de maatregelen houden...). Ook in de dromen en scenario's waren er weinig ingrediënten die te maken hadden met burger-tot-burgerinitiatieven of met lokale gemeenschappen, verenigingen of netwerken en die je dus zou kunnen zien als concrete vertaling van het solidariteitsgevoel. Het ging óf over het meer abstracte concept 'Nederland' óf heel dichtbij huis over het eigen leven en gedrag, bijvoorbeeld het omzien naar de eigen burens en open staan voor de mensen uit jouw eigen straat.

Ten tweede lijkt de solidariteit zich vooral te richten op Nederland. Veel mensen maakten bij het kiezen van een scenario voor de toekomst een combinatie tussen een focus op een sterker Nederland én internationale samenwerking. Maar ze leken de internationale dimensie vooral te waarderen uit een welbegrepen eigenbelang van Nederland. De corona pandemie lijkt wel een onderstreping van het gegeven dat we als landen als een soort ecosysteem met elkaar verbonden zijn. Deelnemers noemden bijvoorbeeld dat wij als klein land wel moeten samenwerken op bijvoorbeeld het gebied van milieu, dat internationaal onderzoek op het gebied van gezondheid nodig is of we als handelsland andere landen nodig hebben voor de import en export. En omdat we ons welzijn en welvaart niet hoog kunnen houden als het in andere delen van de wereld slecht gaat. Slechts één deelnemer noemde kort onze verantwoordelijkheid om andere landen te helpen en dat dat een kwaliteit van Nederland is die ze waardeert.

Waarbij natuurlijk ook nog de vraag is wat men onder 'Nederland' verstaat en hoe men dat (impliciet) afbakt: welke groepen horen daarbij en welke niet. We reflecteerden daar op in de procesobservaties (hoofdstuk 7).

Al met al is het wel een *sterk* gevoel dat mensen graag lijken mee te nemen naar de toekomst, zowel als het gaat om hun medeburgers als om de overheid. Dat vertaalt zich in wensen als een stevig Nederland, waar mensen rekening houden met elkaar en de overheid een rol pakt om te zorgen dat het in dit land goed blijft gaan zonder dat hier al heel concrete ideeën over het 'hoe' ontstaan.

Het is heel waarschijnlijk dat dit thema sterk gekleurd is door het tijdstip van de groepsinterviews: in de eerste weken van de coronacrisis. In crisismanagement- en rampenpsychologie-theorie heet deze

fase de 'honeymoon'-fase⁴. Die wordt gekenmerkt door kenmerken als collectieve saamhorigheid, gemeenschappelijk doel en belang, begrip voor maatregelen en 'vloeibare' samenwerking (praktisch).

Toekomstdromen: veranderen om te behouden

Dat brengt ons bij het tweede thema dat we eruit willen lichten als het gaat om de verwachtingen en hoop voor de toekomst. Bijna alle gespreksdeelnemers hopen dat de huidige coronacrisis aanzet tot verandering. Doordat we in het land samen leren van de mooie initiatieven of onverwachte inzichten die er nu ontstaan bijvoorbeeld of omdat er in de overheid en internationale samenwerking iets verandert. Als we goed kijken naar het lijstje van thema's dat mensen noemen zijn dat echter geen 'nieuwe' onderwerpen die door corona op de agenda zijn gekomen. Mensen lijken grotendeels tevreden met hoe we in Nederland samen werken en leven. Zij pleiten ook niet zozeer voor grote nieuwe ideeën of radicale hervormingen maar zien de huidige situatie vooral als een kans om te beschermen wat zij belangrijk vinden en extra aandacht te vragen voor datgene waar zij zich al zorgen over maakten.

Zo gingen meerdere ingrediënten van de toekomstdromen over een *milieubewuster en duurzamer* Nederland. Dit kan tegelijk begrepen worden als een wens voor verandering én een wens voor het behoud van ons land en onze natuur voor toekomstige generaties. Datzelfde geldt voor de *welzijns*-component: meerdere mensen benoemden dat ze hopen dat de huidige crisis ertoe leidt dat de 24-uurs economie wat wordt afgezwakt en er een herwaardering ontstaat voor rust en tijd doorbrengen met het eigen gezin, vrienden en in de natuur. Ook andere thema's, zoals behoud van *welvaart, eigen cultuur en waarden en veiligheid* keren terug.

Sommige deelnemers benoemen die thema's vanuit een positieve inspiratie en zien in de crisis een kans om ze een 'duwtje' te geven omdat ze nu ieders aandacht hebben. Anderen vertrekken meer vanuit een gevoel dat die thema's wat in de verdrukking zaten en hopen dat de crisis ertoe leidt dat ze meer aandacht krijgen. En weer anderen hopen dat de crisis ertoe zal leiden dat de patstelling die soms ontstaat omdat thema's op gespannen voet met elkaar staan (milieu en welvaart bijvoorbeeld of economie en welzijn) nu wordt opgelost omdat er slimme oplossingen en meer drastische ingrepen vanuit de overheid voor komen (bijvoorbeeld treinverkeer minder belasten, CO2-vriendelijke vliegtuigen ontwikkelen, ingrijpen in de marktwerking waar die doorgeschoten is...).

Het lijkt er in dat opzicht op dat de coronacrisis door zijn aard een hernieuwd geloof in collectieve gedragsverandering aanwakkert. Mensen zien en ervaren nu dat het in korte tijd mogelijk is om tot grootschalige verandering te komen. Heel Nederland is binnen een paar weken veranderd in een '1,5 meter samenleving'. Mensen lijken positief verrast over het optreden van de overheid en van hun mede-inwoners: er is een overheid die in hun beleving op transparante wijze regie neemt en doorpakt en burgers die zich hier grotendeels aan houden en hun verantwoordelijkheid nemen.

⁴ Wouter van Noort (2020) De crisis komt in fases: wat we kunnen leren van eerdere rampen. In NRC Handelsblad, 20-04-2020

Bovendien blijken we over meer saamhorigheidsgevoel, slimheid en inventiviteit te beschikken dan misschien gedacht. Illustratief is dat sommige gespreksdeelnemers zelfs expliciet benoemden dat hun mens- of wereldbeeld hierdoor in positieve zin is veranderd: we denken niet alleen aan onszelf maar ook aan elkaar. Het kan dus wél.

De wens voor de toekomst lijkt daarmee dus ook een hoop op een doorbraak op thema's die mensen na aan het hart liggen en waar men zorgen over heeft. Vanuit het idee: als het voor corona kan, dan kan het misschien ook bij het behoud onze natuur en milieu, welvaart en cultuur. Kunnen we de saamhorigheid, inventiviteit en slagvaardigheid die we nu zien ook meenemen de toekomst in?

De toekomst vormgeven in samenspel tussen overheid en burgers

Dat brengt ons op de vraag hoe mensen de ontwikkeling richting de gewenste toekomst voor zich zien. Zowel in de huidige situatie als in de gesprekken over de gewenste toekomst en de eerste stappen richting deze toekomst, benadrukken deelnemers het nemen van eigen verantwoordelijkheid van individuele burgers én het uitzetten van duidelijke lijnen en het nemen van de centrale regie door de nationale overheid. Mensen lijken in de huidige situatie vooral het 'samenspel' tussen nationaal beleid en regelgeving enerzijds en eigen verantwoordelijkheid en initiatief anderzijds te waarderen. Ook de 'actie-reactie' die tussen bijvoorbeeld ondernemers/scholen en burgers op gang komt wordt genoemd (ondernemers zijn creatief om hun waren toch aan de man te brengen, scholen vinden creatieve manieren om het onderwijs door te laten gaan en burgers gaan ook op die uitnodigingen in).

De 'intelligente lockdown' wordt daarbij door de deelnemers als 'typisch Nederlands' gezien. Dat lijkt hem vooral te zitten in de manier waarop deze aanpak mensen uitnodigt om eigen verantwoordelijkheid te nemen op een manier die de individuele vrijheid niet beperkt ('niemand wordt graag verteld wat hij moet doen') en dat er heldere communicatie is over de achtergronden ('de overheid luistert naar wat wij belangrijk vinden voor ze een beslissing nemen', 'het is allemaal transparant', 'de informatie wordt gedeeld'). Volgens socioloog Gelfand past zo'n aanpak bij de 'loose' culture van Nederland (waar een strengere, meer controlerende aanpak beter aansluit bij landen met een 'tight' culture)⁵.

Als we op een rij zetten wat mensen verwachten van de overheid, van anderen en van zichzelf voor de toekomst dan zien we die 'samenspel'-kenmerken van de 'intelligente lockdown' terug:

- **De overheid als 'degene die op basis van informatie slimme lijnen uitzet'**: de partij die op inhoud regie neemt op maatschappelijke vraagstukken die men liever niet aan 'burgers' zelf of aan 'de markt' wil overlaten (denk aan milieu, zorg en welzijn).

⁵ Haro Kraak (2020) Dat we de coronamaatregelen allemaal op onze eigen manier interpreteren is typisch Nederlands. De Volkskrant, 19 april 2020

- **De overheid als 'vriendelijke opvoeder'**: degene die mensen op hun verantwoordelijkheid wijst als het gaat om milieubewust leven, omzien naar elkaar... Niet door het op te leggen maar wel door in te zetten op bewustwording en misschien gedragscodes te formuleren.
- **De overheid als 'verbinder'**: de overheid die zich opstelt als partij die mensen aanspoort om naar elkaar om te zien, het belang van 'samen' onderstreept naast de individuele verantwoordelijkheid.
- **Burgers die 'meewerken'** door het naleven van de richtlijnen en regels die de overheid stelt en positief in te spelen op initiatieven van andere burgers en bedrijven. Mensen die samenwerken met elkaar.
- **Burgers die 'verantwoordelijkheid nemen'** voor hun eigen leven(sgeluk) (bijvoorbeeld door bewuste keuzes te maken) en ook omzien naar elkaar in de eigen omgeving.
- **Burgers die hun 'creativiteit en inventiviteit' inzetten** om slimme oplossingen te verzinnen die bijdragen aan de welvaart en welzijn in dit land.

Misschien zou je dit kunnen zien als een 'intelligent ontwikkelpad' richting de gewenste toekomst. Mensen willen graag hun eigen verantwoordelijkheid nemen en bij zichzelf beginnen maar willen wel graag dat de overheid hen een zetje geeft door middel van (slimme en logische) regelgeving. Het lijkt er op dat deelnemers vooral hopen dat de overheid de energie en bereidheid kan opwekken en kanaliseren en eventueel het 'omstanderssyndroom' kan doorbreken. De oproep heeft iets paradoxaals: help ons om zelf actief te zijn, geef richtlijnen maar leg niets op. In die zin doet hij denken aan de analyse van de Raad voor Leefomgeving en Milieu die in een rapport van december 2019 constateerde dat bij de grotere transities (zoals energie en landbouw) de overheid er niet komt met een top-down aanpak (opleggen van beleid) maar ook niet met bottom-up en participatie (beleid uit de samenleving laten opkomen) omdat er bij deze transities te veel belangen met elkaar verweven zijn. In plaats daarvan is een overheid nodig die enerzijds een duidelijke visie op de transitie neerlegt en daar ook strak aan vasthoudt en tegelijkertijd de dialoog met de maatschappij voert en de input daarvan ook verwerkt. Het beeld dat uit deze groepsinterviews naar voren komt omtrent wat mensen nu waarderen alsmede de verwachtingen voor de toekomst doet ons aan die analyse denken.

Momentum om te leren

Er lijkt, gevoed door de coronacrisis, bij de deelnemers uit onze interviews een sterke urgentie en bereidwilligheid te zijn om een aantal thema's aan te pakken in onze samenleving. En ook lijkt er ruimte voor de overheid om regie te nemen en door te pakken op een aantal taaie vraagstukken en transities. De reactie op de crisis lijkt mensen bijna onbewust vertrouwen te geven in ons vermogen om in het land te leren en veranderen.

Natuurlijk is het de vraag of dit momentum blijft bestaan, ook als de crisis in een volgend stadium komt. Saamhorigheid en trots lijken nu belangrijke motoren die ook horen bij de start van een crisis en die men wil 'vasthouden'. Wetende dat in de volgende fasen van crises altijd meer verdeeldheid en spanning tussen groepen ontstaat omdat er gaandeweg meer schaarste en schade ontstaat bijvoorbeeld, zou het kunnen zijn dat die saamhorigheid afneemt wanneer daar niet actief op wordt

ingespeeld. Ook de trots verdient aandacht: nu is die een positieve driver maar het zou ook zo kunnen zijn dat deze onbewust een vruchtbare bodem voor nationalistische gevoelens gaat bieden, waarbij de betrokkenheid bij en de steun voor Europese samenwerking kan afbrokkelen. De vraag is of dit het gewenste effect is van de huidige nadruk op gezamenlijkheid en saamhorigheid. Het is in elk geval niet waar de deelnemers uit deze gesprekken op hopen.

Zij hopen dat er lering getrokken wordt, dat er bewustwording ontstaat, dat iedereen vasthoudt wat er nu waardevol is en dat goede initiatieven worden opgeschaald maar weten niet goed hoe of wie dit zou kunnen of moeten initiëren. Op basis van de gesprekken zouden we ons goed kunnen voorstellen dat mensen er welwillend tegenover staan als de overheid hierin een rol pakt maar wellicht staan er op dit gebied ook wel andere organisaties op (zoals bijvoorbeeld onderwijs, media, lokale overheden, maatschappelijk middenveld). Het zou een mooie overstap kunnen zijn van de crisisperiode naar 'het nieuwe normaal', misschien: een collectief moment van reflectie en bewustwording? Afgaande op de gesprekken die wij voerden zou dit een verbindend en activerend effect kunnen hebben.

9. Conclusies

In dit laatste hoofdstuk komen we terug bij de drie onderzoeksvragen die we aan het begin van het onderzoek geformuleerd hebben. Wat hebben we geleerd en ontdekt over wat Nederlanders op dit moment in de tijd denken over hoe het in ons land nog beter kan?

Wanneer is Nederland nu ‘op zijn best’?

Gevraagd naar mooie voorbeelden die mensen nu ervaren van ‘Nederland op zijn best’ noemen mensen verschillende soorten ervaringen. Veruit de meeste voorbeelden gaan over saamhorigheid en aan elkaar denken in Nederland in crisistijd. Dit voelt voor veel mensen anders dan normaal en bij sommigen heeft dit zelfs hun mensbeeld of beeld van ‘de Nederlander’ verschoven. Er is ook een breed gedeeld gevoel dat de Nederlandse aanpak van de ‘intelligente lockdown’ goed werkt, en zelfs beter werkt dan de aanpak van andere landen. Dit roept een gevoel van trots op Nederland op en dat komt dan ook veel terug.

Twee voorbeelden gaan over de creativiteit en inventiviteit van kleine ondernemers, ook in zorg en onderwijs zien we dit op een eigen manier terug. Twee andere voorbeelden gaan over het financiële vangnet in Nederland en ook hier is men blij en trots dat we dit in Nederland in tegenstelling tot andere landen kunnen bieden aan mensen. En tenslotte komt de (hernieuwde) waardering voor de zorg kort terug.

Wat volgens de gespreksdeelnemers heeft bijgedragen of heeft geholpen om deze situaties mogelijk te maken is een combinatie van de aanpak van de overheid (de transparantie, het samen met anderen doen en leren/bijsturen tijdens de crisis), de Nederlandse cultuur van improviseren met een ‘slimme’ bevolking, de financiële ruimte die we als land hebben en het met zijn allen doen als land.

Dromen van de toekomst: hoe ziet het land er idealiter uit?

In de toekomstdromen van onze gesprekdeelnemers is Nederland een land...

- ... waarin mensen omzien naar elkaar doordat zij aandacht voor elkaar hebben, elkaar meer helpen en samen slimme oplossingen bedenken voor ons land.
- ... wat milieubewuster, groener en schoner is doordat we andere gewoontes hebben en daarmee de toekomst van ons land behouden voor volgende generaties.
- ... waarin mensen minder en bewuster reizen in binnen- en buitenland, bijvoorbeeld door meer thuis te werken of meer met de trein te reizen.
- ... waarin mensen eigen groenten verbouwen en waar we lokale en seizoensproducten kopen en eten.
- ... waarin mensen aandacht en rust hebben voor wat er écht toe doet in hun leven: familie, de natuur en omgeving dichtbij, elkaar.
- ... waarin mensen samenkomen en elkaar ontmoeten.
- ... waarin we samenwerken met andere landen om problemen op te lossen.

Mensen hopen dat deze crisis een wake-up call is en we een aantal mooie initiatieven die er nu ontstaan doorzetten of vergroten. Als er in ieder geval maar 'geleerd wordt' van de crisis en we niet zomaar teruggaan naar 'normaal'.

Welk scenario is aantrekkelijk?

Als gevraagd wordt vanuit die dromen te kiezen uit vier scenario's voor de toekomst dan komt daaruit dat mensen het liefst het volgende zien:

- Een internationale oriëntatie op samenwerking rond grote vraagstukken zoals gezondheid (maar ook milieu en economie).
- Een overheid die een rol pakt in maatschappelijke vraagstukken in het eigen land en niet alles aan 'de markt' laat.
- Behoud van onze eigen welvaart en cultuur: financieel comfort en Nederlandse waarden en gebruiken.
- Een sterk Nederland dat niet te veel leunt op Europa maar goed zorgt voor eigen burgers en vertrouwt op eigen kracht.
- Zorg en aandacht voor elkaar op lokaal niveau door burgers die omzien naar elkaar en lokale (vrijwilligers)organisaties en overheden.

De deelnemers combineren hierbij elementen uit verschillende scenario's, regelmatig zelfs vanuit 'tegenovergestelde' perspectieven (bijvoorbeeld nationale of internationale oriëntatie, een collectieve of een individuele focus). Voor hen zit er echter een logica in die ongeveer als volgt klinkt:

- 'We hebben andere landen nodig, we kunnen het niet alleen en hebben ook een verantwoordelijkheid om anderen te helpen maar het is belangrijk dat we daarin niet onze eigen burgers en onze eigen aanpak/cultuur vergeten of tekort doen.'
- 'Nederland is een sterk land en komt een heel eind als we goed voor onszelf zorgen en dat is ook belangrijk: er zijn mensen in dit land die dat nodig hebben.'
- 'Het is fijn als de overheid enige zorg draagt en regie pakt op het geheel met name waar het maatschappelijke problemen betreft maar individuele vrijheid en verantwoordelijkheid is daarin wel belangrijk.'

Wie is aan zet?

Om bij die toekomst te komen verwachten mensen van zichzelf en anderen meer bewuste keuzes op individueel niveau om bij te dragen aan een rustiger, zorgzamer en milieuvriendelijker Nederland. Daarvoor is het nodig dat we in het land bewust kijken en leren van wat er nu goed gaat en proberen dat vast te houden of zelfs op te schalen. Hierin zien ze ook een rol voor de overheid als aanjager en beleidsmaker.

Hoe kan het volgens mensen dus (nog) beter in Nederland?

De huidige coronacrisis roept in deze eerste fase bij mensen een sterk gevoel van saamhorigheid en trots op, en waardering voor de 'intelligente lockdown' (een overheid die maatregelen neemt, daarover goed communiceert en burgers die zich daar aan houden).

Ook lijkt het erop dat het indruk maakt dat we als land zo snel kunnen bewegen met elkaar. Dat biedt hoop voor de toekomst, waarbij mensen niet zozeer nieuwe thema's lijken te agenderen maar vooral de wens uitspreken dat we op een aantal grote thema's zoals milieu, welzijn en welvaart doorpakken 'met elkaar'. Waarbij het model van de 'intelligente lockdown' en met name het bijbehorend samenspel tussen overheid en burgers, burgers onderling en burgers en ondernemers of organisaties perspectieven lijken te bieden voor de (aanpak richting die) toekomst.

Literatuur

- Tjepkema, S., L. Verheijen & J. Kabalt (2016). *Waarderend veranderen: Appreciative Inquiry in de dagelijkse praktijk van managers*. Uitgeverij Boom.
- Miles M.B., & Huberman, A. M. (1984). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. Sage Publishers
- Cooperrider, D.L., & Srivastva, S. (1987). Appreciative inquiry in organizational life. In: W.A. Pasmore & R.W. Woodman (eds.), *Research in Organizational Change and Development, Vol. 1* (129-169).

Bijlage 1: Gespreksopzet

1	Check-in - Uitleg achtergrond/doel door gespreksleider: gaat over jullie beelden bij de toekomst. Gebruikt voor rapport SCP - Kort voorstelrondje (naam, iets over jezelf) - Spelregels online werken benoemen: groepsinterview, geen discussie - Toestemming voor geluidsopname - Globale opzet van de sessie	Plenair	5 minuten
2.	Een moment waar Nederland op zijn best is Dit zijn uitzonderlijke tijden, waarin alles anders is dan anders. Wat was de afgelopen tijd nou een moment waar Nederland volgens u op zijn best was? Een moment dat u blij was met hoe we in dit land samen werken en leven, hoe de dingen hier gaan en geregeld zijn. Het mag van alles zijn, als u maar zegt: dat was een moment dat ik ons land erg waardeerde. Verwijzen naar corona. Naar één voorbeeld vragen. Kort neerzetten. En we stellen één of twee vragen als doorvraagvraag. Elke deelnemer deelt zijn of haar verhaal en de gespreksleider vraagt door (maximaal drie minuten per deelnemer): - Wat maakt dat u hier zo enthousiast over bent? Wat maakt dat u dat belangrijk vindt? - Wat is voor u de kern? Wat zegt dit voorbeeld over wat u belangrijk vindt in Nederland? - Wat zorgde ervoor dat deze ervaring kon ontstaan? Wat heeft ertoe bijgedragen? (Werkzame elementen)	Plenair	15 minuten
3.	Uw toekomstdroom voor Nederland We spoelen de film vijf jaar vooruit. Stelt u zich eens voor dat deze momenten waarop Nederland op zijn best is er veel vaker zijn... corona is voorbij. Het is de ideale situatie. Hoe ziet Nederland er dan uit? Met andere woorden: wat is uw toekomstdroom?	Plenair	10 minuten

	U ziet hier twaalf beelden. Welk beeld komt het dichtst bij uw droombeeld in de buurt? Kies één beeld, maximaal twee en schrijf die nummers voor uzelf op. (Dit doen we even in stilte). Elke gespreksdeelnemer vertelt aan de hand van gekozen beeld(en) zijn of haar gedroomde toekomst. De gespreksleider vraagt door om het beeld nog tastbaarder te maken: - Wat zou iemand die Nederland bezoekt direct opvallen? - Stel, een Amerikaanse krant schrijft over ons land, waar zou het artikel over gaan? - Wat zou er in uw eigen leven anders zijn? - ...		
4.	Vier scenario's voor de toekomst van Nederland Dit is de droom, die ook gebaseerd is op de mooiste dingen die nu gebeuren. Nu gebeurt er natuurlijk nog meer. Als u nu kijkt vanuit het heden wat vindt u dan een aantrekkelijk scenario voor ons land, dat ook realistisch is? We hebben vier scenarios die door het SCP ontwikkeld zijn en die we graag willen toelichten. Daarna vragen we u om er eentje uit te kiezen. De gespreksleider licht kort de vier toekomstscenario's voor Nederland toe. Neem even pauze voor een keuze en licht daarna uw keuze toe. Hoe ziet u uw toekomstdroom voor Nederland terug in deze vier scenario's? - Wat is het scenario waarin u uw droom het <i>meest</i> terugziet? Gespreksleider vraagt kort door op: - Bij favoriet: wat is er aantrekkelijk aan dit scenario? (<i>Of: wat maakt dat scenario aantrekkelijk?</i>) - Bij minst favoriete: wat mist u vooral in dit scenario? (<i>Of: waarom zou u dit vooral niet willen zien?</i>) - Wat maakt dat u dit belangrijk vindt? - Als je het nu zou samenvatten: wat spreekt je dan in dat scenario het meeste aan?	Plenair	15 minuten

5.	Eerste stap richting de toekomst. We gaan naar het einde van het gesprek. We hebben nog een afsluitende vraag. Uw toekomstdroom voelt nu misschien nog ver weg. Er moet nog een heleboel veranderen om daar te komen. - Wat zou volgens u een belangrijke <i>eerste stap</i> zijn richting uw gewenste toekomst? Iets waar we als Nederland nu al mee zouden kunnen beginnen. En wat ons net een stapje dichterbij uw gewenste toekomst brengt. We maken nog één keer een rondje waarin u kort en krachtig uw volgende stap noemt. Gespreksleider vraagt door: - Wat is de eerste stap? - Indien nodig helpen om het concreet of kleiner te maken: wat betekent dat concreet? Hoe ziet dat er dan uit? - Wie zou dit dan moeten doen? Met andere woorden: wie is er aan zet?	Plenair	10 minuten
6.	Afronding Gespreksleider bedankt deelnemers voor de deelname aan het gesprek. Praktisch: - Rapport ontvangen als het klaar is?	Plenair	5 minuten

Bijlage 2: Slides die zijn gebruikt bij de groepsinterviews

1

2

1. Voorbeelden

Wat was in de afgelopen tijd een moment waar Nederland volgens u op zijn best was?

Een moment waarop u blij was met hoe we in dit land samen werken en leven, hoe de dingen hier gaan en geregeld zijn.

Het mag van alles zijn, als u maar zegt: 'dat was een moment waarop ik ons land erg waardeerde'.

3

2. De toekomst

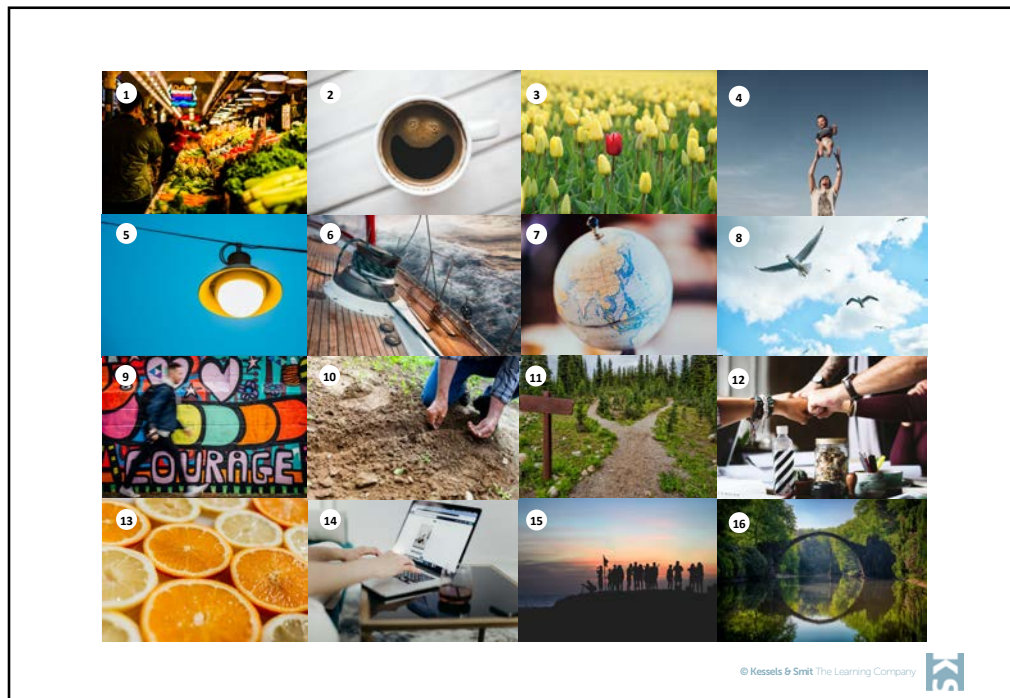
We spoelen de film 5 jaar vooruit.

Stelt u zich eens voor dat deze momenten waarop Nederland op zijn best is, er veel vaker zijn... Het is de ideale situatie.

Hoe ziet Nederland er dan uit?

Met andere woorden: wat is uw toekomstdroom voor dit land?

4

5

3. Vier scenario's

We stellen zometeen vier scenario's voor.

- In welk scenario ziet u uw droom het *meest* terug?
- Waarom?

© Kessels & Smit The Learning Company

6

7

4. Eerste stappen

Uw toekomstdroom voelt nu misschien nog ver weg. Er moet wellicht nog een heleboel veranderen om daar te komen.

Wat zou volgens u een belangrijke *eerste stap* zijn richting uw gewenste toekomst?

© Kessels & Smit The Learning Company

8

Afronding

Bedankt voor uw deelname aan het gesprek!

© Kessels & Smit The Learning Company

